

บทที่ 2

แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ มุ่งศึกษาการพัฒนาเครือข่ายองค์กรชุมชนตำบลท่าตูม อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน ในครั้งการพัฒนาศักยภาพของชุมชนและการพัฒนาเครือข่ายขององค์กรชุมชนในการทำงานด้านเอดส์ โดยใช้แนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่จะพยายามอธิบายกรอบในการศึกษาวิจัย ซึ่งประกอบด้วยแนวคิดดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนา
2. แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องโรคเอดส์
3. แนวคิดเกี่ยวกับศักยภาพของชุมชน
4. แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชน
5. แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องเครือข่าย
6. แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม
7. แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายการเรียนรู้
8. แนวคิดการวิจัยปฏิบัติการแบบการมีส่วนร่วม
9. แนวคิดการวิเคราะห์ชุมชนแบบมีส่วนร่วม
10. แนวคิดการเรียนรู้และกระบวนการแลกเปลี่ยน
11. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนา

การพัฒนากับการเปลี่ยนแปลง หมายถึง ความแตกต่างในของสิ่งเดียวกันเมื่อเปรียบเทียบต่างเวลากัน กล่าวคือ คำว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นจะต้องเกิดจากการที่เรานำเอา "ของ" อย่างเดียวกัน (คำว่า "ของ" อาจเป็นคน สิ่งของ พืช สัตว์ น้ำ อากาศ หรืออะไรก็ได้) มาเปรียบเทียบกันในเวลาที่แตกต่างกัน (ตอนเช้ากับตอนเย็น หรือปีกลายกับปีนี้) เมื่อเทียบกันแล้วก็สังเกตเห็นความแตกต่าง ไม่ว่าจะแตกต่างในแง่รูปร่าง สี สัน ขนาด หรือการใช้ประโยชน์และคุณภาพก็ได้ทั้งสิ้น เช่นนั้นแล้วจึงจะกล่าวได้ว่า เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น ตัวอย่างเช่น ชุมชนแห่งหนึ่งเมื่อปีกลายขนาดเล็กประกอบ

ด้วยบ้านเพียง 20 หลังคาเรือน มาบัดนี้ชุมชนแห่งนี้มีชาวบ้านอาศัยอยู่เพิ่มขึ้นเป็น 40 หลังคาเรือน เช่นนี้ก็เรียกได้ว่าการเปลี่ยนแปลงขึ้นแล้วในหมู่บ้านนั้น หรือตัวอย่างที่เห็นได้ยากขึ้นไป เช่น เดิมชุมชนแห่งนี้มีอัตราคนรู้หนังสือเพียง 30 เปอร์เซ็นต์ มาบัดนี้เป็นเวลาห่างกัน 10 ปี ปรากฏว่าอัตราคนรู้หนังสือของชุมชนแห่งนี้ได้เพิ่มขึ้นเป็น 60 เปอร์เซ็นต์ ก็เรียกได้ว่า มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้น โดยสรุป ความหมายของการเปลี่ยนแปลงอาจแยกเป็นองค์ประกอบให้จดจำง่ายได้ดังนี้

1. ของอย่างหนึ่ง
2. เมื่อเปรียบเทียบต่างเวลากัน ($T1 \longrightarrow T2$)
3. มีความแตกต่างกัน

จากองค์ประกอบที่กล่าวมาข้างต้น เมื่อกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลง (Change) นั้น เราไม่ได้คำนึงถึง "ผล" หรือ "ทิศทาง" ของการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าผลของการเปลี่ยนแปลงจะเป็นในทิศทางใดก็ตาม เช่น ในทางที่ปรารถนา ทางที่มุ่งหวัง ทางบวก และ ทางลบ ถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น คำว่าการเปลี่ยนแปลงจึงเป็นคำที่มีความเป็นกลาง (Neutral) คราวนี้ก็มาถึงคำว่า "ทิศทาง" (Direction) คำนี้หมายความว่า จุดหมายเป้าหมาย หรือวัตถุประสงค์ที่ต้องการบรรลุ หรือไปสู่ ทิศทางจึงเป็นสิ่งที่ต้องจัดตั้งขึ้นหรือกำหนดขึ้นล่วงหน้า นั่นคือ จะต้องมีการ "วางแผน" ซึ่งโดยปกติย่อมจะต้องเป็นการกระทำร่วมกันของกลุ่มคน มีการครุ่นคิด อภิปราย แล้วจึงได้ร่วมกันกำหนดทิศทางหรือเป้าหมายขึ้น เพื่อที่การเปลี่ยนแปลงจะได้มุ่งไปสู่เป้าหมายที่กำหนดไว้

เมื่อทิศทางเป็นสิ่งที่กลุ่มคนกำหนดจัดตั้งขึ้น ก็เป็นที่หวังได้ว่าจะต้องเป็นสิ่งที่ปรารถนา หรือดีงามสำหรับเขา ในการที่จะกำหนดว่าสิ่งใดดีหรือเลวของกลุ่มหรือชุมชนก็จำเป็นต้องมีมาตรฐานเป็นเครื่องวัด เครื่องกำหนดความดี เลว มีค่า ไร้ค่า ในสังคมก็คือค่านิยม (Value) ของกลุ่มหรือสังคมนั้นเอง เนื่องจากสังคมมักมีระบบค่านิยมไม่เหมือนกัน ดังนั้น ทิศทางที่แต่ละสังคมต้องการจึงไม่เหมือนกันไปด้วย รวมความแล้ว คำว่า "การพัฒนา" จึงหมายถึง การเปลี่ยนแปลงที่มีการกำหนดทิศทาง (Directed Change) หรือการเปลี่ยนแปลงที่ได้วางแผนไว้แน่นอนล่วงหน้า (Planned Change) ซึ่งทิศทางที่กำหนดขึ้นย่อมจะต้องเป็นของดีสำหรับกลุ่มหรือชุมชนที่สร้างขึ้น การพัฒนาจึงอาจเรียกได้ว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงที่พึงปรารถนา (Desired Change) และ

เนื่องจากมาตรฐานอันเป็นเครื่องกำหนดความดีเลว มีคุณค่า ไร้คุณค่า ของสิ่งใด ๆ ในแต่ละชุมชน หรือสังคม คือ ระบบค่านิยมของชุมชนหรือสังคมนั้น การพัฒนาจึงได้ชื่อว่าเป็น Value Loaded Change (การเปลี่ยนแปลงที่ถูกพอกพูนด้วยค่านิยม) การพัฒนาจึงมิได้เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เป็นกลาง (Neutral) จึงเป็นเรื่องที่นักวิชาการบริสุทธ์มักไม่ค่อยใส่ใจ

เกี่ยวกับความหมายของคำนี้ ได้มีผู้รู้อีกหลายท่านพยายามอธิบายให้ความหมายไว้ เช่น Nelson, Ramsey and Verner นักสังคมวิทยาชาวอเมริกันมีความเห็นพ้องกับ Phillip Roupp ชาวเนเธอร์แลนด์เกี่ยวกับความหมายของคำนี้ว่า "การพัฒนาหมายถึงการเปลี่ยนแปลงจากสิ่งที่คิดว่า มีความปรารถยาน้อยกว่าไปสู่สิ่งที่คิดว่ามีความปรารถนามากกว่า" ในขณะที่ T.R. Batten ผู้เชี่ยวชาญด้านพัฒนาชุมชนชาวอังกฤษ ซึ่งนักพัฒนาไทยรู้จักกันดีให้ความหมายของคำนี้ว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดี (Development = change for the better)

อาจสรุปจากข้อความข้างต้นว่า การพัฒนาเป็นสิ่งที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงแต่ก็หาได้เป็นการเปลี่ยนแปลงล้วน ๆ ไม่ การเปลี่ยนแปลงที่จะเข้าขอบข่ายของการพัฒนานั้น จะต้องเป็นการเปลี่ยนแปลงโดยมีเป้าหมายที่แน่นอน นั่นคือ ไม่ได้เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มนุษย์เป็นผู้ก่อขึ้น โดยกำหนดทิศทางของการเปลี่ยนแปลงไว้แน่นอน นอกจากนั้น การเปลี่ยนแปลงชนิดนี้มนุษย์ยังได้กำหนดอัตราของการเปลี่ยนแปลงด้วย (Rate of Change) ให้มีความเร็วช้าตามที่ตนต้องการ ดังนั้น การพัฒนาทุกชนิดจะเป็นการเปลี่ยนแปลงด้วย แต่การเปลี่ยนแปลงทุกชนิดก็อาจจะไม่ใช่การพัฒนาก็เสมอไป (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2523)

แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องโรคเอดส์

"เอดส์" AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome) คือ โรคที่เกิดขึ้นเนื่องจากภาวะภูมิคุ้มกันของร่างกายบกพร่องจากการติดเชื้อไวรัส ซึ่งเชื้อไวรัสนี้เมื่อเข้าสู่ร่างกายแล้วจะเข้าไปทำลายเม็ดเลือดขาว ซึ่งเน้นแหล่งสร้างภูมิคุ้มกันโรค ทำให้ภูมิคุ้มกันลดลงเป็นผลให้ติดเชื้อโรคชนิดฉวยโอกาส เช่น ปอดบวม วัณโรค หรือมะเร็งบางชนิดได้ง่ายกว่าคนปกติ (กรมควบคุมโรคติดต่อ, 2537, หน้า 1)

ประวัติความเป็นมาโรคเอดส์พบครั้งแรกในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2524 ที่ประเทศสหรัฐอเมริกา พบว่า มีชายรักร่วมเพศป่วยเป็นโรคปอดบวมจากเชื้อชนิดหนึ่ง (Pneumocystis Carinii)

ทั้งที่เป็นคนแข็งแรงมาก่อนและไม่เคยใช้ยาลดภูมิต้านทาน ผลการตรวจทางห้องปฏิบัติการพบว่าการทำงานของเซลล์ที่มีหน้าที่เกี่ยวกับภูมิต้านทานโรคเสียไป จากการศึกษาย้อนหลังปรากฏหลักฐานว่าโรคนี้อาจมีต้นกำเนิดจากประเทศในแถบแอฟริกาตะวันตกในปี พ.ศ. 2503 และแพร่ไปยังเกาะไฮติ ทวีปอเมริกา ยุโรป และเอเชีย รวมทั้งประเทศไทยด้วย (สถาพร มานัสสฤติย์, 2534, หน้า 8)

สำหรับผู้ป่วยเอดส์รายแรกในประเทศไทยเป็นชาย อายุ 28 ปี เดินทางไปศึกษาต่อที่อเมริกา มีพฤติกรรมรักร่วมเพศ เริ่มมีอาการ พ.ศ. 2526 ได้รับการตรวจและรักษาที่โรงพยาบาลในอเมริกา พบว่า ปอดอักเสบจากเชื้อ *Pneumocystis Carinii* แพทย์ลงความเห็นว่าเป็นโรคเอดส์ หรือ HIV (Human Immune Deficiency Virus) ซึ่งเชือนี้สามารถแบ่งตัวในเซลล์ของคน เช่น เม็ดเลือดขาว เซลล์เนื้อสมอง เมื่อมีการติดเชื้อ ร่างกายจะสร้างภูมิต้านทาน (Antibody) ต่อเชื้อไวรัส แต่ไม่สามารถกำจัดให้หมดไปได้ เชื้อยังคงอาศัยอยู่ในเม็ดเลือดและแพร่ต่อไปได้ เชื้อไวรัสเอดส์ จะไปทำลายเม็ดเลือดขาว ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในการควบคุมการทำงานของระบบภูมิต้านทานของร่างกายทำให้ภูมิต้านทานลดลง เชื้อไวรัสเอดส์สามารถอาศัยหรือทำให้เกิดโรคได้เฉพาะในคนเท่านั้น ไม่สามารถทำให้เกิดโรคต่อสัตว์อื่น เมื่อออกจากร่างกายจะไม่สามารถอดทนต่อสภาพแวดล้อมภายนอกได้ จะมีชีวิตนานเพียงใดขึ้นอยู่กับอุณหภูมิ ความร้อน ความเย็น สภาวะกรด ด่าง ความแห้งความชื้น เช่น ที่อุณหภูมิ 56 องศาเซลเซียส นาน 10 – 15 นาที เชื้อจะตายหมด และไม่ทนต่อน้ำยาฆ่าเชื้อต่างๆ เช่น โซเดียมไฮโปคลอไรท์ 5% (กรมควบคุมโรคติดต่อ, 2537, หน้า 3)

1. การติดต่อของโรคเอดส์

โรคเอดส์ติดต่อได้โดยการแพร่เชื้อเอดส์จากโลหิต สารน้ำหรือของเหลว เช่น น้ำอสุจิ น้ำในช่องคลอดของผู้ติดเชื้อผ่านเข้าสู่ร่างกายผู้สัมผัสทางบาดแผล รอยฉีกขาด เยื่อเมือกหรือรูก เชื้อเอดส์ติดต่อจากผู้ที่มีเชื้อเอดส์ไปสู่ผู้อื่นได้โดย (สภากาชาดไทย, 2538, หน้า 7)

1) การติดต่อทางเพศสัมพันธ์ ทั้งแบบรักร่วมเพศ หรือแบบรักร่วมเพศ การร่วมเพศทางทวารหนัก จะเพิ่มโอกาสเสี่ยงของการติดเชื้อได้มากขึ้น

2) การติดต่อทางเลือดและผลิตภัณฑ์จากเลือด การรับเชื้อทางเลือดเป็นวิธีการแพร่โรคได้ผลที่สุด การแพร่โรคทางเลือดนี้ พบได้ในกรณีของการใช้เข็มฉีดยาหรือเครื่องมือที่ไม่

สะอาด ซึ่งมีเลือดปนเปื้อนอยู่ร่วมกัน การมีบาดแผลแล้วไปสัมผัสกับเลือดหรือน้ำเหลืองของผู้ติดเชื้อ การรับอวัยวะของผู้ที่ติดเชื้อเอดส์หรือการผสมเทียมโดยการรับสเปิร์มของผู้ติดเชื้อ เป็นต้น

3) การติดต่อจากมารดาสู่ทารก เด็กที่เกิดจากมารดาที่มีเชื้อเอดส์ อาจติดเชื้อจากมารดาได้ 3 ช่วง คือ

(1) ขณะที่เด็กอยู่ในครรภ์มารดา ตามปกติเลือดของมารดาจะไม่มีทางติดต่อกับเลือดของลูกโดยตรง เพราะจะมีรกกั้นอยู่ ในบางกรณีที่อาจมีความผิดปกติของรก อาจทำให้เลือดของมารดาบางส่วนเข้าไปปะปนกับเลือดของลูกได้ ทำให้เชื้อผ่านทางรกไปยังเด็กได้ ซึ่งส่วนใหญ่เด็กจะได้รับเชื้อจากมารดาโดยวิธีนี้

(2) ขณะคลอด เนื่องจากขณะเด็กผ่านช่องคลอดออกมาอาจสัมผัสกับเลือดของมารดา และถ้าเด็กมีบาดแผลที่ผิวหนังหรือเยื่อเมือก ก็อาจทำให้เชื้อผ่านเข้าไปได้ อย่างไรก็ตามโอกาสติดเชื้อทางนี้มีน้อย

(3) ช่วงหลังคลอด จากการที่เด็กคลุกคลีอย่างใกล้ชิดกับมารดา ซึ่งอาจมีเลือดของมารดาไปสัมผัสกับแผล หรือเยื่อเมือกของลูกก็อาจทำให้ลูกติดเชื้อได้ หรือจากการดื่มน้ำนมของมารดาซึ่งมีเชื้ออยู่เพียงจำนวนน้อย แต่ดื่มติดต่อกันเป็นเวลานานก็อาจทำให้ติดเชื้อได้

2. ปัจจัยที่ทำให้ติดเชื้อเอดส์

โรคเอดส์มีได้ติดต่อกันง่าย เมื่อมีการสัมผัสหรือแตะต้องกันเลือดหรือเพศสัมพันธ์กับผู้ติดเชื้อโรคเอดส์ ผู้ที่เข้าไปสัมผัสนั้นไม่จำเป็นต้องติดเชื้อเสมอไป การจะติดหรือไม่ติดเชื้อมันจำเป็นจะต้องมีปัจจัยที่เหมาะสมหลายประการ ปัจจัยที่สำคัญเหล่านี้ได้แก่

1) ปริมาณเชื้อไวรัส ถ้าสิ่งที่ไปสัมผัสนั้นมีปริมาณเชื้อไวรัสมาก โอกาสที่จะติดต่อก็มักมาก โดยทั่วไปปริมาณเชื้อไวรัสจะมีมากที่สุดในเลือด รองลงมาได้แก่น้ำอสุจิ น้ำจากช่องคลอด สำหรับในน้ำลาย น้ำตา ปัสสาวะ และน้ำนม จะมีปริมาณไวรัสน้อยมาก ดังนั้นถ้าไปสัมผัสกับเลือดก็มีโอกาสที่จะติดเชื้อมากกว่าไปสัมผัสกับน้ำลาย เป็นต้น

2) การมีบาดแผล ตามปกติผิวหนังที่ไม่มีบาดแผลของคนจะไม่ยอมให้เชื้อโรคใดๆ ผ่านเข้าสู่ร่างกายได้ รวมทั้งเชื้อโรคเอดส์ด้วย ดังนั้นการไปสัมผัสทางผิวหนังธรรมดาจึงไม่มีโอกาสติดเชื้อเลย ยกเว้นแต่ผิวหนังบริเวณที่ไปถูกนั้นจะมีรอยแตกหรือเป็นแผล ส่วนทาง

เยื่อบุต่างๆ เช่น เยื่อบุในปาก ในตา เยื่อบุในช่องคลอด อาจมีบาดแผล หรือรอยแยกเล็กน้อยที่มองไม่เห็นได้

3) การติดเชื้ออื่นๆ ได้แก่ การเป็นเชื้อกามโรคอื่นๆ เช่น แผลริมอ่อน แผลริมแข็ง ริม หรือเป็นแผลที่อวัยวะเพศ จะทำให้มีเม็ดเลือดขาวไปกระจุกอยู่ที่แผลเป็นจำนวนมาก พร้อมทั้งจะรับเชื้อได้โดยง่าย เป็นหนทางให้เชื้อเอดส์เข้าสู่แผลเหล่านั้นได้ง่ายขึ้น

4) พื้นผิวที่สัมผัสกับเชื้อ เซลล์ที่ไปสัมผัสกับเชื้อจะต้องมีพื้นผิวที่สามารถรับเชื้อเข้าสู่เซลล์นั้นได้ เช่น เซลล์เม็ดเลือดขาว ซึ่งมีพื้นผิวที่สามารถรับเชื้อเข้าสู่เซลล์มาก จึงมีโอกาสติดเชื้อได้มาก

5) จำนวนครั้งของการสัมผัส ยิ่งสัมผัสโรคบ่อยโอกาสติดเชื้อก็มากขึ้น

6) ระยะที่เข้าไปสัมผัสเชื้อ ถ้าผู้ที่ไปสัมผัสกับผู้ติดเชื้อไปกระทำในขณะที่ร่างกายกำลังเจ็บป่วยหรือไม่แข็งแรงจากโรคภัยไข้เจ็บอื่นๆ เช่น กำลังเป็นไข้หวัดอยู่ ก็จะมีโอกาสติดเชื้อได้ง่ายกว่าผู้ที่มีสุขภาพร่างกายแข็งแรง

3. ลักษณะอาการของโรคเอดส์

ผู้ที่ได้รับเชื้อเอดส์ อาการที่เกิดขึ้นจะมีหลายลักษณะตามจำนวนของเชื้อเอดส์ และระดับของภูมิคุ้มกันของร่างกายที่มีอยู่หรือเสียไป ซึ่งสรุปได้ 3 ระยะ ตามความรุนแรงและอาการที่แสดง คือ (โครงการป้องกัน และควบคุมโรคเอดส์, 2532 ,หน้า6 - 7)

ระยะที่ 1 ระยะติดเชื้อโดยไม่มีอาการ (Asymptomatic HIV Infection) ภายหลังจากได้รับเชื้อเอดส์จะมีอาการไข้ อ่อนเพลีย เหงื่อออก และมีอาการคล้ายไข้หวัดใหญ่ เช่น เจ็บคอ ต่อม้ำเหลืองโต เบื่ออาหาร อุจจาระร่วง อาการเหล่านี้จะหายไปภายใน 2 – 6 สัปดาห์ แล้วร่างกายจะสร้างภูมิคุ้มกัน (Antibody) ต่อไวรัสเอดส์ขึ้น สามารถที่จะตรวจพบได้ภายใน 3 สัปดาห์ หรือ 3 เดือน ภายหลังจากติดเชื้อ บุคคลในระยะนี้ จัดเป็นพาหะของโรค ที่สามารถแพร่เชื้อเอดส์แก่ผู้อื่นได้แม้ไม่มีอาการเจ็บป่วย

ระยะที่ 2 ระยะที่มีอาการสัมพันธ์กับเชื้อเอดส์ (AIDS-Related Complex : ARC) เป็นระยะที่ผู้ติดเชื้อเอดส์เริ่มแสดงอาการของโรค เมื่อระดับภูมิคุ้มกันของเชื้อเอดส์ลดลง และระดับของแอนติเจน (Antigen) หรือเชื้อเอดส์ในร่างกายเพิ่มขึ้นอีกครั้ง โดยอาการที่แสดงคือระบบภูมิคุ้มกันในร่างกายเริ่มบกพร่อง ทำให้ปรากฏมีต่อมน้ำเหลืองโตหลายแห่งและโตอยู่นานเกิน 11

เดือน ต่อจากนั้นจะมีอาการแสดงหลังจากที่การเพิ่มจำนวนไวรัสมากขึ้น และ ที. เฮลเบอร์เชล ถูกทำลายไปเรื่อยๆ จะทำให้น้ำหนักตัวลดลงอย่างรวดเร็ว เป็นไข้เรื้อรัง ต่อมน้ำเหลืองโตทั่วร่างกาย อ่อนเพลียเบื่ออาหาร อุจจาระร่วงเรื้อรัง มีผื่นขึ้นที่ผิวหนัง เป็นต้น

ระยะที่ 3 ระยะที่ป่วยเป็นโรคเอดส์หรือโรคเอดส์เต็มขั้น (Full Blown AIDS) พบว่าอาการของผู้ป่วยเอดส์เต็มขั้นจะปรากฏลักษณะอาการเพียงหนึ่งหรือทั้งสองอาการของโรคได้ อาการที่พบบ่อยมี 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะของโรคติดเชื้อฉวยโอกาส ซึ่งจะแสดงอาการตามแต่ว่าโรคนั้นๆ จะเกิดขึ้นที่อวัยวะส่วนใดของร่างกาย เช่น อาการติดเชื้อระบบทางเดินหายใจ อาการติดเชื้อที่ระบบประสาทส่วนกลาง การติดเชื้อที่ระบบทางเดินอาหาร อาการไข้ อาการต่อมน้ำเหลืองโตทั่วตัว เป็นต้น

อาการของโรคมะเร็ง ที่พบบ่อย คือ มะเร็งของหลอดเลือด (Kaposi's Sarcoma) เป็นมะเร็งชนิดหนึ่งที่พบที่บริเวณผิวหนังทั่วไปหรือในปาก)

4. การบำบัดรักษาโรคเอดส์

การบำบัดรักษาผู้ป่วยและผู้ติดเชื้อโรคเอดส์โดยทั่วไปในปัจจุบัน แบ่งออกเป็นการรักษาโรคฉวยโอกาสและการรักษาโรคเอดส์ โดยจะรักษาตามอาการของโรคที่เกิดขึ้น และได้มีการศึกษาหาหลายตัวที่มีฤทธิ์ในการต่อต้านเชื้อไวรัสเอดส์ ซึ่งมีหลายชนิด เช่น PhosFonoFormate (Foscarnet) และ Azidothymidine (AZT) หรือ Zidovudine (ZDV) ซึ่งยาชนิดนี้เป็นที่ยอมรับมากที่สุด แต่ก็ไม่สามารถรักษาโรคเอดส์ให้หายขาดได้ เพียงยับยั้งให้ยืดอายุของผู้ป่วยโรคเอดส์ แต่ยานี้มีผลข้างเคียงคือมักพบอาการปวดศีรษะ เม็ดเลือดขาวลดลง และมีผลให้ตาบอดได้ เนื่องจากผู้ป่วยเอดส์มักจะมีภูมิคุ้มกันต่ำลงเรื่อยๆ อย่างในระบบภูมิคุ้มกันโรค การรักษาจึงมุ่งไปที่การฟื้นฟูหรือเสริมสร้างระบบภูมิคุ้มกันโรคที่เสียไปให้กลับคืนสู่ปกติมากยิ่งขึ้น ส่วนความพยายามที่จะหาวัคซีนโรคเอดส์ยังมีอุปสรรคค่อนข้างมาก เนื่องจากขาดสัตว์ทดลองที่เหมาะสม และระยะพักตัวของโรคนาน จึงทำให้ไม่มีวัคซีนรักษาโรคเอดส์หรือป้องกันโรคเอดส์ที่เหมาะสม

5. สภาพปัญหาและความต้องการของผู้ติดเชื้อเอดส์ผู้ป่วยเอดส์และครอบครัว

สภาพปัญหาและความต้องการของผู้ติดเชื้อเอดส์ ผู้ป่วยโรคเอดส์ และครอบครัว สามารถจำแนกได้ ดังนี้ คือ (กองโรคเอดส์, 2534, หน้า137)

1) ปัญหา และความต้องการในกลุ่มเด็ก เช่น เด็กกำพร้า หรือเด็กที่ถูกทอดทิ้ง ซึ่งจำเป็นจะต้องให้การเลี้ยงดู และจัดการศึกษาให้มีอนาคตที่มั่นคง หรือสภาวะทางจิตใจ อารมณ์ ของเด็กในครอบครัวที่ติดเชื้อเอดส์ ซึ่งจะต้องได้รับการปรับแก้ไขในเชิงสังคม จิตวิทยา

2) ปัญหาและความต้องการของผู้ติดเชื้อ และผู้ป่วยโรคเอดส์ เช่น การเจ็บป่วย สภาวะทางจิตใจ อารมณ์ที่ต้องเผชิญกับผลของการติดเชื้อ ความเจ็บป่วย และความตาย การตัดสินใจของหญิงตั้งครรภ์ที่ติดเชื้อ ปัญหาเรื่องที่พักอาศัย กรณีที่ถูกกีดกันไม่ให้อยู่ร่วมกับ ครอบครัว และชุมชน

3) ปัญหาและความต้องการของครอบครัว เช่น วิธีการดูแลเด็กติดเชื้อเอดส์ การดูแล ผู้ป่วยเอดส์ในครอบครัว การฝึกงาน หางาน และทำงาน เพื่อทดแทนรายได้ที่สูญเสียไปจากผู้นำ ครอบครัว เจ็บป่วยด้วยโรคเอดส์ ตลอดจนการปรับแก้ภาวะจิตใจ และอารมณ์ที่ต้องเผชิญกับปัญหา และผลกระทบจากโรคเอดส์

6. ความต้องการของผู้ติดเชื้อเอดส์

คนเราทุกคนเมื่อเกิดมาแล้วก็พยายามต่อสู้ ดิ้นรน เพื่อตอบสนองความต้องการของตนเอง ผู้ติดเชื้อก็เป็นมนุษย์คนหนึ่งไม่ว่าจะเกิดอาการแล้ว หรือไม่ก็ตาม ก็ยังมีความต้องการเหมือนคนอื่น ๆ และบางครั้งอาจจะมีความต้องการมากกว่าคนปกติธรรมดาก็ได้ ผู้ติดเชื้อเอดส์ อาจจะมี ความต้องการต่างๆ ดังนี้ คือ (สภาวิชาชีพไทย, 2538, หน้า95)

1) ความต้องการปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต เช่น อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ในการแสวงหาปัจจัยพื้นฐานจำเป็นต้องใช้เงิน ผู้ติดเชื้อเอดส์จึงยังมีความ ต้องการที่จะทำงาน เพราะงานเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดรายได้ นำมาจุนเจือตนเอง และครอบครัว ทำให้ รู้สึกมีคุณค่า ในสายตาของตนเองและสังคม

2) ความต้องการที่จะระบายความรู้สึกต้องการที่จะพูดคุยเรื่องความรู้สึกของตนเอง กับใครสักคนที่เข้าใจได้ เพื่อบรรเทาความตึงเครียด ความอัดอั้นในใจ

3) ความต้องการความรัก ความอบอุ่น ความเห็นอกเห็นใจ การยอมรับไม่มีความรังเกียจ ผู้ที่ติดเชื้อเอดส์ มีปัญหาทางจิตใจและสังคมอยู่แล้ว จึงต้องการกำลังใจ จากคนรอบข้าง ในการยอมรับว่าเขาเป็นคนหนึ่งในครอบครัวและเป็นคนหนึ่งในสังคม

4) ความต้องการสถานพยาบาล รวมทั้งบุคลากรทางแพทย์ที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโรค เป็นที่ปรึกษาแนะนำ เป็นที่พึ่งทางใจในการให้ข้อมูลที่จะช่วยให้เขาสามารถดูแลตนเองได้ และยังเป็นความหวังให้ผู้ติดเชื้อมีความรู้สึกสบายใจว่า ถ้าตนเองมีความเจ็บป่วยยังมีสถานที่ที่พร้อมจะให้การรักษายาพยาบาลอย่างดีที่สุด มียาที่จะใช้รักษาหรือบรรเทาอาการ

5) ความต้องการดูแลที่บ้าน เมื่อเกิดอาการเจ็บป่วยบางครั้งผู้ติดเชื้อเอดส์ไม่จำเป็นที่จะต้องอยู่ในความดูแลใกล้ชิดของบุคลากรทางการแพทย์ในโรงพยาบาล ถ้าคนในครอบครัว มีการเตรียมตัวที่ดี และเรียนรู้วิธีการให้การพยาบาลก็จะสามารถช่วยเหลือผู้ติดเชื้อเอดส์ที่บ้านได้

6) ความต้องการดูแลในระยะสุดท้ายของโรค ผู้ที่ติดเชื้อเอดส์อาจจะมีร่างกายที่อ่อนแอไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้ จึงจำเป็นต้องให้การดูแลอย่างใกล้ชิด

7. คำแนะนำและวิธีให้กำลังใจผู้ติดเชื้อเอดส์

คนเราเกิดมาส่วนใหญ่ก็จะมีครอบครัว ญาติพี่น้อง พ่อแม่ และปู่ย่าตายาย ครอบครัวจึงเป็นสิ่งจำเป็นมากเพราะเปรียบเหมือนที่กำบังหรือ ที่หลบภัยหรือที่พักอาศัยที่รู้ว่ามีคนที่คุณเองรัก และไว้ใจรออยู่เป็นสถานที่ที่สามารถทำทุกอย่างได้ตามต้องการไม่ต้องเสแสร้งแกล้งแสดงว่าตนเองแข็งแกร่งกล้าหาญ หรือเป็นคนปกติ ไม่ต้องเก็บซ่อนปิดบังความรู้สึก ถ้าบังเอิญมีใครสักคนในครอบครัวหรือญาติพี่น้องติดเชื้อเอดส์ หรือเจ็บป่วยด้วยโรคเอดส์ ถ้าคนที่เป็สมาชิกในครอบครัวนั้นๆ มีความเข้าใจในเรื่องโรคเอดส์อย่างถูกต้องจะทำให้สามารถช่วยเหลือผู้ติดเชื้อเอดส์ได้มากมายในการช่วยเหลืออาจจะทำได้ ดังนี้ (สมศรี สะหรั่งบิน และคณะ, 2538, หน้า102-104)

1) ยอมรับผู้ติดเชื้อเอดส์ เมื่อทราบว่าคนในครอบครัวติดเชื้อเอดส์ต้องพยายามทำใจให้ยอมรับให้ได้ โดยไม่มีเงื่อนไขใดๆ ทั้งสิ้น ถ้าทำใจไม่ได้หรือเศร้าโศกเสียใจ อาจจะช่วยให้ผู้ติดเชื้อเอดส์รู้สึกหดหู่มากยิ่งขึ้น ต้องพยายามแสดงความเข้มแข็งให้ได้เร็วที่สุด เพื่อเป็นหลักการทางใจให้ผู้ติดเชื้อเอดส์ได้ยึดเหนี่ยว

2) รับฟังความรู้สึกและปัญหา เปิดโอกาสให้ผู้ติดเชื้อเอดส์ได้เล่าหรือระบายความรู้สึก ความอัดอัดหรือปัญหาของเขา จะช่วยให้ผู้ป่วยเอดส์คลายความเครียด ความวิตกกังวล หรือรู้สึกว่าเขาไม่ต้องอยู่ตามลำพัง

3) ช่วยให้ผู้ติดเชื้อเอดส์เข้าใจตนเอง ในเรื่องของความรู้สึกนึกคิด ช่วยจัดเรียงลำดับความสำคัญของปัญหา เพื่อให้เกิดความสะดวกและทำให้เข้าใจปัญหาได้ง่ายขึ้น สามารถตัดสินใจแก้ไขปัญหานั้นๆ ได้ด้วยตนเอง

4) ให้กำลังใจ แก่ผู้ติดเชื้อเอดส์ บางเวลาผู้ติดเชื้อเอดส์ อาจจะมีความรู้สึกว่าตนเองอ่อนแอ ท้อแท้และสิ้นหวัง ควรจะกระตุ้นผลักดันให้เกิดพลังในการต่อสู้ การให้กำลังใจอย่างง่ายๆ คือ การอยู่เป็นเพื่อนดูแล เอาใจใส่อย่างใกล้ชิด ทำสิ่งต่างๆ ให้ความจริงใจ โดยไม่ต้องการพุดมากก็สามารถสร้างความสุขให้แก่ผู้ติดเชื้อเอดส์แล้ว เสริมสร้างกำลังใจให้มีชีวิตต่อไปได้

5) จัดกิจกรรมใช้เวลาให้เกิดประโยชน์ อาจจัดหากิจกรรมต่างๆ ทำร่วมกันเพื่อใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์ เพราะถ้าปล่อยให้เวลาว่างมากๆ อาจทำให้มีความรู้สึกเศร้า เหนงา หรืออ้างว้าง ดังนั้น กิจกรรม เช่น ออกกำลังกายด้วยกัน ไปทำสวนหรือตกแต่งสนาม การจัดหาหนังสือที่มีลักษณะสร้างสรรค์ให้ผู้ติดเชื้อเอดส์ ใช้วันเวลาเหล่านั้น อย่างรวดเร็ว มีความรู้สึกมีความสุข สนุกสนาน และรู้สึกว่าตนเองมีคุณค่า

6) ดูแลให้พักผ่อนอย่างเพียงพอ ช่วยให้ผู้ติดเชื้อเอดส์ได้พักผ่อนอย่างเต็มที่โดยอาจจะช่วยทำงานต่างๆ ให้ เช่น ช่วยทำงานบ้าน ซักรีดเสื้อผ้า ซึ่งจะเป็นการแบ่งเบาภาระหรือลดความเหน็ดเหนื่อยจากการทำงานของผู้ติดเชื้อ จัดสภาพแวดล้อมให้เงียบสงบ สะอาด และอากาศถ่ายเทได้ดี จะช่วยให้ผู้ติดเชื้อเอดส์ได้พักผ่อนอย่างเต็มที่

7) ดูแลให้ได้รับสารอาหารเพียงพอ ดูแลให้ผู้ที่ได้รับเชื้อเอดส์ได้รับสารอาหารครบถ้วน กระตุ้นให้มีความรู้สึกอยากรับประทานอาหาร โดยการช่วยจัดลำดับอาหารให้น่ารับประทาน ถ้าผู้ติดเชื้ออ่อนเพลีย ไม่มีแรง อาจจะช่วยไปตลาดและช่วยทำอาหารให้

8) แสดงความรักต่อผู้ติดเชื้อเอดส์ บางครั้งผู้ติดเชื้อเอดส์อาจจะมีความรู้สึกสูญเสียสิ่งที่มีค่าที่สุด ทำให้ขาดความมั่นใจในตนเอง การแสดงออกที่ทำให้รู้ว่ารัก และหวังดีต่อผู้ติดเชื้อและการให้การดูแลอย่างใกล้ชิดจะช่วยให้ผู้ติดเชื้อเอดส์ตระหนักถึงความสุขของตนเองว่าตนเองยังมีความหมาย ยังเป็นที่รักและเป็นที่ต้องการของคนอื่นๆ อยู่

9) ช่วยเหลือด้านเศรษฐกิจ ถ้าผู้ติดเชื้อเอดส์ยังไม่มีอาการก็ยังสามารถที่จะทำงานได้ตามปกติ จึงควรสนับสนุนให้ผู้ติดเชื้อเอดส์ได้มีงานทำในช่วงที่ยังไม่แสดงอาการ เพื่อจะได้เก็บสะสมไว้ในยามเจ็บป่วย ฉะนั้นในเรื่องการเงินช่วงแรกจะไม่ค่อยมีปัญหา แต่ถ้าผู้ติดเชื้อเอดส์มีอาการไม่สบาย อาจะทำงานได้ลดลง ซึ่งจะส่งผลให้มีปัญหาเรื่องเงิน ผู้ใกล้ชิดจึงจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือด้านเศรษฐกิจ

แนวคิดเกี่ยวกับศักยภาพของชุมชน

ศักยภาพของชุมชนมองได้หลายแง่มุม สุวิทย์ วีระศาสตร์ (2533) มองว่าเป็นขีดความสามารถของชุมชน ในอันที่จะตอบสนองความต้องการและแก้ไขสภาพปัญหาของคนส่วนใหญ่ในชุมชน รวมทั้งความสามารถของชุมชนในการประสานความร่วมมือ การดำเนินงานกับคนภายนอกชุมชน ขณะเดียวกันก็ดำเนินการแก้ไขปัญหามาจากภายนอกชุมชน

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) มองศักยภาพชุมชนในแง่ของการพึ่งพา การให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันซึ่งเป็นศักยภาพทางสังคม เช่น การช่วยด้านา เกี่ยวข้าว นวดข้าว เรียกว่าการลงแขกเอาแรง การร่วมมือช่วยเหลือกันในกิจกรรมของสังคม เช่น การปลูกเรือน ทำบุญบวชนาค แต่งงาน งานเทศกาลต่าง ๆ มีอยู่ชัดเจน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ (2521) ได้ศึกษาศักยภาพของชาวบ้านยกกระบัตร พบว่า ชุมชนมีกระบวนการจัดการในการดำเนินงานที่เป็นประโยชน์กับชุมชนของตนเองได้ เช่น ประเพณีการสร้างงานส่วนเกินแบบเก่า โดยการลงแขกเพื่อผลัดเปลี่ยนร่วมแรงกันทำงานในชุมชนเอง เป็นต้น

ศักยภาพของชุมชนเกี่ยวข้องกับระบบความสัมพันธ์ในลักษณะพึ่งพา ซึ่งส่วนหนึ่งมาจากวัฒนธรรมของชุมชน และอีกส่วนมาจากผู้นำชุมชนในการรวมพลังชุมชนและการสืบสานภูมิปัญญาเพื่อให้สามารถพึ่งพาตนเองได้ เช่น

หลวงพ่อนาน สุทนต์โล วัดสามัคคี บ้านท่าสว่าง จังหวัดสุรินทร์ ที่ชักชวนชาวบ้านผู้ยากจนมาร่วมกันพิจารณาปัญหา แก้ปัญหาด้วยการช่วยเหลือกัน ด้วยความตั้งใจจริงจนชาวบ้านมีรายได้พอกินจากการร่วมมือร่วมใจกันแก้ปัญหาสำเร็จ

ผู้ใหญ่ผาย สร้อยสระกลาง แห่งบ้านสระคูณ อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นผู้นำในการรวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มขุดบ่อกักเก็บน้ำและเลี้ยงปลา ปลูกพืชผักและข้าวเพื่อพึ่งพา

ตนเอง จัดตั้งธนาคารข้าวและกองทุนหมู่บ้านเพื่อช่วยเหลือกันเองจนประสบผลสำเร็จ ด้วยการรวมใจมุ่งมั่นแก้ปัญหาพร้อมเพรียงกัน

ชาวบ้านศิริวง อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช ที่รวมตัวกันจัดตั้งกองทุนหมู่บ้านบนหลักของความร่วมมื้อมีใจ กองทุนนี้ชาวบ้านทุกคนที่เป็นสมาชิกได้พึ่งพาโดยไม่ต้องไปหาธนาคาร เมื่อชาวบ้านประสบปัญหาจากภัยธรรมชาติ เงินจากกองทุนสามารถช่วยให้ชาวบ้านศิริวงฟื้นตัวจากภัยพิบัติจากธรรมชาติได้รวดเร็วเกินคาด เร็วกว่าที่อื่น ๆ ที่มีคนและรัฐบาลเข้าไปช่วยเหลือ ซึ่งเป็นตัวอย่างของการผนึกกำลังของชาวบ้าน กำกับดูแลและชะตากรรมของเขาสองอย่างน่าประทับใจ

ก่อนที่จะมีระบบการบริหารราชการเข้าไปมีบทบาทในชุมชนนั้น ชุมชนมีระบบการจัดการภายในชุมชนของตนเองอยู่นับเป็นเวลาไม่ต่ำกว่าหนึ่งพันปีแล้ว (สุรเชษฐ์ เวชพิทักษ์, 2533, หน้า 22-23) เช่น ระบบเครือญาติ ระบบการคัดเลือกผู้นำ ระบบผู้นำเหมืองฝายต่าง ๆ ระบบศาลเด่าศาลเก็กที่ทำหน้าที่พิจารณาคดี แก้ไขเคล็ดความขัดแย้งหรือกรณีพิพาทในชุมชน นอกจากนี้ยังมีหมู่บ้านทั่วประเทศอีกนับร้อยที่พยายามชวนชาวบ้านรวมกลุ่ม รวมตัวกันจัดการ ทำกิจกรรมร่วมกันเป็นกลุ่ม โดยมีผู้นำทางความคิด ปราชญ์ชาวบ้าน ปัญญาชนและนักวิชาการในท้องถิ่นสามารถนำหลักพลังของวัฒนธรรมมาฟื้นฟู แก้ปัญหา และพัฒนาสร้างสรรค์ชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ เช่นกรณีกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชนแออัด เขตเทศบาลนครเชียงใหม่ กลุ่มออมทรัพย์บ้านศิริวง และผู้นำในการพัฒนาหมู่บ้านพึ่งตนเอง เช่น ผู้ใหญ่บ้านวิบูลย์ เข็มเฉลิม ผู้ใหญ่ฝ่ายสร้อยสระกลาง และ พระครูพิพิธประชานาถ (หลวงพ่อดาน สุทธิสีโล) เป็นต้น ศักยภาพของชุมชนนั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขความพร้อมด้านเวลาและความจริงจัง ลักษณะเด่น ทรัพยากรและสถานการณ์ที่ผลักดันให้ชุมชนเกิดศักยภาพต่อสู้แก้ปัญหาเพื่อความอยู่รอดและความปกติสุขของสมาชิกชุมชน

ฉะนั้นเมื่อชุมชนได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงเกี่ยวกับการระบาดของโรคเอดส์ ศักยภาพของชุมชนหรือองค์กรชาวบ้านที่มีอยู่แล้วในชุมชน จึงน่าที่จะมีกระบวนการจัดการหรือนำที่จะมีกลไกปรับตัวเผชิญกับข้อเท็จจริงของปัญหาที่เกิดขึ้นเพื่อความอยู่รอด และการดำรงอยู่ของสมาชิกและชุมชน ดังที่ชุมชนมีศักยภาพพึ่งพาตนเองมาตลอดเป็นระยะเวลาไม่ต่ำกว่าหนึ่งพันปี อย่างไรก็ตามเนื่องจากชุมชนแต่ละแห่งมีบริบททางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการ

เมื่อ การปกครองที่ซับซ้อนแตกต่างกัน จึงควรมีการศึกษาทำความเข้าใจชุมชนก่อนที่จะดำเนินการใด ๆ ลงไปในชุมชน

นอกจากตัวอย่างข้างต้นแล้ว ชาวบ้านยังมีความสามารถในการรวมตัวกันอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธารตลอดจนให้ยาสมุนไพรรักษาโรคอย่างได้ผลในหลายจังหวัด ทั้งภาคเหนือ ภาคอีสาน ภาคกลาง และภาคใต้ ภูมิปัญญาอันหลากหลายของชาวบ้านพอวิเคราะห์โดยรวมได้ว่า เขาเชื่อมั่นในคุณค่าของวัฒนธรรมประเพณีที่เขารู้จัก แล้วนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมแก่การแก้ปัญหาใหม่ในบริบทใหม่ตัวอย่างทั้งสิ้นทั้งปวงดังหยิบยกมากล่าวข้างต้น จึงเป็นหลักฐานรูปธรรมที่ชี้ชัดว่า ชาวบ้านมีศักยภาพมีภูมิปัญญาและมีใจมุ่งมั่นที่จะแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของเขา ปัญหาอุปสรรคมีมากมายแต่ชาวบ้านผู้ทำสำเร็จ เพราะเขามีปัญญาและสามารถระดมศักยภาพที่เขาถืออยู่มาใช้ได้ผลศักยภาพของชุมชนนั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขความพร้อมด้านเวลาและความจริงจัง ลักษณะเด่น ทรัพยากรและสถานการณ์ที่ผลักดันให้เกิดศักยภาพต่อสู้และแก้ปัญหาเพื่อความอยู่รอดและความปกติสุขของชุมชน (เอกวิทย์ ณ ถลาง , 2538)

ศักยภาพชุมชนยังสามารถมองได้ในแง่ของการใช้ปัจจัยภายนอกเข้ามาสนับสนุนชุมชนด้วย เวลาประสบปัญหา เช่น นโยบายของรัฐบาล การสนับสนุนขององค์กรเอกชน สถาบันการศึกษาและกระแสการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจ

แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชน

การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นมิติหนึ่งที่แสดงถึงศักยภาพของประชาชน และการพึ่งตนเองของชุมชน

ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ (2527) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมหมายถึง การที่ประชาชนเป็นผู้คิดค้นปัญหา เป็นผู้ทำทุกอย่างไม่ใช่เป็นการกำหนดจากภายนอกแล้วให้ประชาชนเข้าร่วมในเรื่องใดเรื่องหนึ่งทุกอย่างต้องเป็นเรื่องที่ประชาชนคิดขึ้นมา

บัณฑิร อ่อนคำ (2533) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมว่า เป็นการระดมประชาชนให้เข้ามามีส่วนร่วมตัดสินใจในการกำหนดปัญหา ลำดับความสำคัญของปัญหา ถ้าประชาชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเรื่องต่าง ๆ แล้ว ประชาชนย่อมยินดีให้ความร่วมมือหรือมีพันธกรณี (Commitment) ในเรื่องนั้น ๆ

การมีส่วนร่วมของประชาชนที่แท้จริง จะต้องไม่หมายความว่าเพียงแต่การดึงประชาชนเข้ามาร่วมโครงการที่รัฐเป็นผู้กำหนด "รูปแบบเป้าหมาย" และกำหนดให้มีการร่วมงานดังที่ผ่านมา แต่จะต้องมีส่วนร่วมอย่างมีสำนึกรับผิดชอบและมีบทบาทอย่างเต็มที่ตั้งแต่คิดค้นปัญหา วางแผน ปฏิบัติงาน ดูแลกำกับตลอดจนประเมินผลติดตามงาน การมีส่วนร่วมที่แท้จริงจะต้องหมายถึงการมอบอำนาจอธิปไตยขั้นพื้นฐานคืนสู่ประชาชน การพยายามจัดตั้งและพัฒนาองค์กรประชาชนให้เข้มแข็งบนพื้นฐานของการพึ่งตนเองเป็นสำคัญ (ลือชัย ศรีเงินยวง และ ผาสุก เอกภาณิช ,2526)

อัฟฮอฟ และโคเฮน (Uphoff and Cohen, 1991) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนนั้นกลุ่มคนที่มีความสำคัญสูงสุดคือ มวลชนพื้นฐาน ได้แก่ ชาวบ้านนั่นเอง และกล่าวถึงลักษณะการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนไว้ดังนี้

1. พื้นฐานของการเข้าร่วม ลักษณะที่เข้ามามีส่วนร่วมมาจากแรงจูงใจภายใน ซึ่งเป็นแรงหนุนหรือที่ช่วยให้ประชาชนมีความกระตือรือร้นที่จะเข้ามามีส่วนร่วม ส่วนการมีส่วนร่วมที่มาจากปัจจัยภายนอก โดยอำนาจหรือบารมีหรือแรงบีบบังคับจากผู้มีอำนาจ ความเกรงใจหรืออิทธิพลของผู้มีอำนาจจากชุมชนเองถึงจะสามารถทำได้สำเร็จ แต่ก็ไม่มีผลผูกพันทางด้านจิตใจ ความยั่งยืนต่อเนื่องของกิจกรรมหรือโครงการต่าง ๆ ก็จะลดลง

2. รูปแบบของการเข้าร่วม การเข้าร่วมของประชาชนนั้นเป็นการเข้าร่วมโดยผ่านองค์กรจัดตั้งของประชาชนเอง โดยเฉพาะกิจกรรมที่คำนึงถึงผลประโยชน์ที่ได้รับของประชาชน สำหรับการเข้าร่วมกิจกรรมโดยผ่านตัวแทนกลุ่ม เช่น กรรมการหมู่บ้าน การเข้าร่วมของประชาชนจะอยู่ในลักษณะผู้ให้การสนับสนุนและให้ความร่วมมือ

3. ขอบเขตการมีส่วนร่วมเป็นช่วงเวลาการมีส่วนร่วม การใช้เวลาเข้าร่วมในกิจกรรมหรือโครงการต่าง ๆ จะใช้เวลาต่างกัน ความถี่ห่าง จำนวนครั้งที่เข้าร่วม ความสม่ำเสมอ และฤดูกาลที่เหมาะสมช่วงเวลาที่ใช้ในกิจกรรมแต่ละครั้ง

4. ผลของการเข้าร่วม ลักษณะการเข้ามามีส่วนร่วมประชาชนทำให้เกิดกิจกรรมการรวมพลังที่จะสร้างอำนาจต่อรองให้ชุมชนมีศักยภาพ เป็นตัวของตัวเอง สร้างปฏิสัมพันธ์อันดี มีความสามัคคีในมวลสมาชิกของชุมชน (อ้างใน ชูเกียรติ ลิขสุวรรณ, 2534)

การมีส่วนร่วมของประชาชนนับได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนาซึ่งจะเห็นได้ว่ากิจกรรมการพัฒนาใด ๆ ก็ตามหากประชาชนไม่มีความรู้สึกเป็นเจ้าของและลงมือดำเนินกิจกรรมด้วยตนเองแล้ว กิจกรรมนั้นก็อาจสำเร็จและดำรงอยู่ได้ แต่ถ้าหากว่าประชาชนมีความรู้สึกความเข้าใจในกระบวนการอย่างถ่องแท้และสามารถมองเห็นและคาดหวังในผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นต่อตนเอง ครอบครัว และชุมชน ทั้งยังได้รับข้อมูลข่าวสารอย่างเพียงพอจนเกิดความตระหนักในปัญหาตนเองและค้นหาทางแก้ไขเพื่อปรับปรุงเปลี่ยนแปลง จนเกิดการตัดสินใจเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งจะเป็นการเข้ามามีส่วนร่วมอย่างแท้จริงและจะเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินกิจกรรมให้สอดคล้องกับความเป็นจริงของชุมชน เพื่อนำไปสู่ความยั่งยืนของกิจกรรมพร้อมทั้งจะช่วยให้พัฒนาขีดความสามารถของประชาชนให้เพิ่มมากขึ้น (ไพโรจน์ สุขสัมฤทธิ์, 2531)

บทเรียนจากกรณียกกระบัตร (อศิน รพีพัฒน์, 2531) ได้แบ่งระดับของการมีส่วนร่วมของประชาชนสามารถแบ่งได้เป็น 5 ระดับด้วยกันคือ

1. ประชาชนมีส่วนร่วมในการคิดค้นปัญหา พิจารณาปัญหาและจัดลำดับความสำคัญของปัญหา
2. ประชาชนมีส่วนร่วมในการค้นหาสาเหตุแห่งปัญหา
3. ประชาชนมีส่วนร่วมในการค้นหาและพิจารณาแนวทาง วิธีการแก้ปัญหา
4. ประชาชนมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหา
5. ประชาชนมีส่วนร่วมในการประเมินผลกิจกรรม

ไพโรจน์ สุขสัมฤทธิ์ (2531) ได้อธิบายถึงลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชน มีได้ 2 ลักษณะ คือ

1. การมีส่วนร่วมที่แท้จริง เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการ ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งจบโครงการ เริ่มตั้งแต่ร่วมทำการศึกษาค้นคว้าปัญหาและความต้องการ การร่วมคิด และหาวิธีการแก้ไขปัญหา หรือสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ ร่วมวางนโยบายแผนงานหรือโครงการ ร่วมตัดสินใจและใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ร่วมปฏิบัติตามนโยบายหรือแผนงานให้บรรลุผลตามที่กำหนดไว้ และร่วมควบคุมติดตามประเมินผล

2. การมีส่วนร่วมที่ไม่แท้จริง เป็นการมีส่วนร่วมเพียงบางส่วนโดยเฉพาะเข้าร่วมในการปฏิบัติตามโครงการได้มีการกำหนดไว้แล้ว

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีการให้ความหมายและรายละเอียดที่ต่างกัน แต่โดยแก่นแท้ของเนื้อหาของการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้นไม่ต่างกัน คือ

1. ประชาชนคือผู้ตัดสินใจหรือเป็นผู้กำหนดการพัฒนาอย่างเป็นตัวของตัวเอง
2. การพัฒนานั้นมุ่งในการพัฒนาขีดความสามารถของประชาชนเพื่อการพึ่งพาและพัฒนาตนเอง
3. กระบวนการพัฒนานั้นเป็นการพัฒนาที่เริ่มจากประชาชน โดยต้องกระจายอำนาจให้แก่ ชุมชน

ในด้านการดูแลสุขภาพ ลือชัย ศรีเงินยวง และ ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ (2533) ได้เสนอแนวคิดว่าการดูแลสุขภาพตนเองไม่ว่าจะปรากฏในรูปแบบใด ในเรื่องของการป้องกัน การส่งเสริมหรือการรักษา ลักษณะพื้นฐานที่สำคัญที่สุดในทุกรูปแบบ คือ การตัดสินใจและลงมือปฏิบัติโดยปัจเจกบุคคลและครอบครัว แม้การมีส่วนร่วมของปัจเจกบุคคลในการดูแลสุขภาพตนเองจะเป็นลักษณะการจัดตั้งแต่มีการเผยแพร่และปรากฏทั่วไป ดังนั้น จึงอาจถือว่าการดูแลสุขภาพตนเองในรูปแบบการมีส่วนร่วมที่สูงกว่ารูปแบบจัดตั้ง เช่น คณะกรรมการสาธารณสุขหมู่บ้าน สหกรณ์ ตลอดจนอาสาสมัครสาธารณสุขชุมชน ซึ่งเราอาจพบได้ทั่วไปในโครงการสาธารณสุขมูลฐาน ความพยายามที่มุ่งเพิ่มขีดความสามารถ (ศักยภาพ) และทักษะของบุคคลและ

ครอบครัวยุคใหม่ในการจัดการกับภัยที่คุกคามสุขภาพ จึงเท่ากับเป็นการสร้างอำนาจ (Empowering) และพัฒนาการพึ่งตนเองของประชาชน

การที่จะให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมนั้น ต้องยึดแนวปฏิบัติต่อไปนี้

1. ต้องถือว่าชาวบ้านเป็นตัวหลักในการแก้ปัญหาของเขาเอง องค์กรภายนอกเป็นเพียงตัวกระตุ้นและเสริมหรือสนับสนุนเท่านั้น
2. กิจกรรมการพัฒนาต้องเพิ่มจากพื้นฐานของชุมชน กล่าวคือ วิถีชีวิตที่ดำรงอยู่ในชุมชนทั้งในอดีตและปัจจุบัน การยึดเยียดกิจกรรมการพัฒนา ซึ่งกำหนดตามกรอบความคิดของคนภายนอก นอกจากจะไม่นำไปสู่การมีส่วนร่วมที่แท้จริงแล้วยังเป็นการทำลายศักยภาพการแก้ไขปัญหของชุมชนสร้างลักษณะขาดความมั่นใจในตัวเอง
3. ต่อปัญหาบางลักษณะ ระดับการรับรู้ของชุมชนอาจมีข้อจำกัดทำให้ไม่ชัดเจนต่อปัญหา หรือแก้ไขไม่ถูกจุด การมีส่วนร่วมจึงครอบคลุมถึงการกระจายและสื่อสารข้อมูล ข่าวสาร เพื่อพัฒนาการรับรู้ เพื่อเพิ่มขีดความสามารถของประชาชนในการแก้ปัญหา (ยงยุทธ นูราสิทธิ์, 2531)

เกี่ยวกับการดำเนินงานเรื่องโรคเอดส์หลายชุมชนได้พยายามใช้หลักการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการแก้ไขปัญห ไม่ว่าจะเป็นกรณีบ้านดงหลวง ตำบลวังผา อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน และบ้านเด่นชัย หมู่ที่ 14 ตำบลหนองตอง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ หรือกรณีตัวอย่างอื่นหลาย ๆ แห่งก็ตาม ประเด็นหลักสำคัญอยู่ที่ชุมชนและประเด็นสำคัญก็คือ ชุมชนเองก็เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของด้วยความรับผิดชอบและผูกพัน ตลอดจนสามารถสนองประโยชน์แก่สมาชิกและชุมชนทั้งในระยะสั้นและระยะยาว เช่น ประชาชนในชุมชนมีสุขภาพดี ประชาชนในชุมชนเลิกพฤติกรรมเสี่ยงต่อการติดเชื้อเอดส์ในชุมชนปลอดผู้ป่วยโรคเอดส์ และผู้ป่วยโรคเอดส์อยู่ในสังคมในชุมชนได้อย่างปกติสุข เป็นต้น

แนวคิดเรื่องเครือข่าย

เครือข่ายเป็นรูปแบบหนึ่งในกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่ชาวบ้านได้ใช้ในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ที่ได้รับผลกระทบจากการดำเนินงานที่ผิดพลาดของหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน เครือข่ายเป็นรูปแบบหนึ่งของการประสานทรัพยากรบุคคลทั้งภายในและภายนอกชุมชน

ให้เข้ามามีส่วนร่วมในการรวมกลุ่มและสร้างอำนาจในการต่อรองให้กับชุมชน กาญจนา แก้วเทพ (2538, หน้า 60-66) ได้อธิบาย เครือข่ายประชาชน ว่าเป็นรูปแบบหนึ่งของการประสานงาน บุคคล กลุ่มหรือหลายๆองค์กรที่มีทรัพยากรเป็นของตนเอง มีเป้าหมาย มีวิธีการดำเนินงาน และมีกลุ่มเป้าหมายของตนเอง บุคคล กลุ่มหรือองค์กรเหล่านี้ได้เข้ามาประสานกันโดยใช้ระยะเวลาพอสมควร แม้จะไม่ได้มีกิจกรรมร่วมกันอย่างสม่ำเสมอก็ตาม แต่ก็จะมีการวางรากฐานเอาไว้ (เปรียบเสมือนสายโทรศัพท์ต่อเอาไว้) เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีความต้องการที่จะขอความช่วยเหลือหรือขอความร่วมมือจากกลุ่มอื่นๆเพื่อแก้ปัญหา ก็สามารถติดต่อไปได้ เครือข่ายมีความแตกต่างจากกลุ่มหรือองค์กร คือ กลุ่มหรือองค์กรนั้นบุคคลทุกคนจะต้องอยู่การเข้าร่วมเครือข่ายนั้นแม้จะมีบางอย่างที่ร่วมกัน เช่น มีเป้าหมายเฉพาะหน้าร่วมกัน มีผลประโยชน์เฉพาะหน้าร่วมกัน หรือมีกฎเกณฑ์บางอย่างที่ร่วมกัน แต่การเข้าร่วมนั้นก็เพียงบางส่วนบางเลี้ยวหรือเป็นเพียงชั่วคราวเท่านั้น โดยที่แต่ละกลุ่มหรือแต่ละองค์กรยังคงรักษาเอกลักษณ์ของตนเองเอาไว้ได้ ความหมายของเครือข่ายอาจจะแสดงออกได้หลายรูปแบบ เช่น เครือข่ายแบบแนวตั้งหรือเครือข่ายแบบแนวนอน เครือข่ายแบบแนวตั้ง หมายถึง สถานภาพและฐานะของคนในแต่ละระดับชั้นจะเรียงจากสูงไปหาต่ำ ฝ่ายผู้ที่อยู่ในระดับสูงจะมีฐานะเป็นผู้อุปถัมภ์ และผู้ที่อยู่ข้างล่างจะอยู่ในฐานะผู้ใต้อุปถัมภ์ และเมื่อผู้อุปถัมภ์ต้องการความร่วมมือบางอย่างจากผู้ใต้อุปถัมภ์ ก็สามารถจะระดมได้จากลูกข่ายของตน ส่วนผู้ที่อยู่ข้างล่างก็สามารถขอทรัพย์สินเงินทองหรือบริการบางอย่างเมื่อตนขาดแคลนได้เป็นที่น่าสังเกตว่าการแลกเปลี่ยนระหว่างชั้นนี้มีลักษณะไม่เสมอภาคเท่าเทียมกัน ส่วนเครือข่ายแบบแนวนอนนั้นสถานภาพของคนในกลุ่มที่เข้ามาเป็นเครือข่ายกันนั้นมีความเสมอภาคเท่าเทียมกัน การแลกเปลี่ยนทรัพย์สินหรือบริการต่างๆมีลักษณะช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ถ้อยที่ถ้อยอาศัย เครือข่ายแบบแนวนอนนี้อาจจะเป็นการติดต่อกันเองระหว่างกลุ่ม 2 กลุ่ม ในกรณีที่ไม่ซับซ้อนนักโดยไม่ต้องมีตัวกลางหรือในกรณีที่มีความซับซ้อนมากขึ้น มีหลายกลุ่มมากขึ้น ก็อาจจะม่มีแม่ข่ายเป็นตัวช่วยประสานงาน แต่สถานภาพของแม่ข่ายก็เสมอภาคเท่าเทียมกับคนอื่นๆ

จอห์น ไนซ์บิตต์ (2532, หน้า 278-287) มองเครือข่าย ในรูปของความสัมพันธ์ ที่มีอุดมการณ์และเป้าหมายร่วมกัน โดยกล่าวว่าเป็นการติดต่อสัมพันธ์ที่สร้างความเชื่อมโยงกันขึ้นระหว่างบุคคลและกลุ่มคน ด้วยการพูดคุย และเปลี่ยนความคิด ข้อมูล ข่าวสาร และทรัพยากรระหว่างกันและกัน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อก่อให้เกิดการให้ได้ข้อมูลข่าวสารร่วมกัน และสร้างสรรค์แลกเปลี่ยนความรู้เกิดเป็นความรู้ใหม่ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายคือการช่วยเหลือตนเองของกลุ่มและ

ชุมชนต่าง ๆ ถ้ามองในแง่สถานภาพของเครือข่ายแล้ว เครือข่ายเป็นเครื่องมืออันทรงพลัง ในการปฏิบัติการทางสังคม ในกลุ่มคนที่มีความคิดเห็นตรงกัน ด้วยอุดมการณ์เดียวกัน ส่วนเหตุที่มาของ เครือข่ายนั้นมาจากความล้มเหลวของการจัดแบ่งอำนาจเป็นชั้น ๆ ภายใต้อำนาจโครงสร้างอำนาจแบบ รวมศูนย์ ในการแก้ไขปัญหาสังคม และลักษณะโครงสร้างเครือข่าย ทุก ๆ จุดล้วนอยู่ศูนย์กลาง สมาชิกทุกคนอยู่ในฐานะเสมอภาคเท่าเทียมกัน

สำหรับตัวอย่างเครือข่ายแบบแนวตั้งอาจจะได้แก่ความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยงานรัฐ บาลกับชาวบ้าน องค์การพัฒนากับชาวบ้าน หรือนายจ้างกับลูกจ้าง ส่วนตัวอย่างเครือข่ายแบบ แนวนอนก็เช่นความสัมพันธ์ระหว่างตัวชาวบ้านเองกับครอบครัวชาวบ้านกับกลุ่มเครือญาติ ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน

นอกจากความแตกต่างของความหมายในเชิงระดับแล้ว คำว่า “เครือข่าย” ยังมีความ หมายที่แตกต่างกันในแง่เป้าหมายและวัตถุประสงค์ของเครือข่ายนั้น ในที่นี้จะยกตัวอย่าง ประกอบดังนี้

ตัวอย่างแรกจะแสดงให้เห็นถึงความคาดหวังของบุคคล กลุ่มหรือองค์กรที่จะมา ประสานงานกันเพื่อสร้างเครือข่ายว่า ได้พิจารณาศักยภาพของเครือข่ายเอาไว้ในระดับหนึ่ง เช่น

1. พิจารณาว่า เครือข่ายเป็นเทคนิคหรือเป็นกลยุทธ์อย่างหนึ่งในการระดม ทรัพยากรจากส่วนอื่นๆ ของเครือข่ายมาเพื่อใช้แก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า การสร้างเครือข่ายใน ลักษณะนี้มักจะมีความคาดหวังในการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจซึ่งกันและกัน โดยถือผลประโยชน์ของแต่ละกลุ่มเป็นหลักและพร้อมจะสลายขบวนการอื่นๆเมื่อถึงเวลาวิกฤติ เนื่องจากเครือข่ายเป็นเพียงเครื่องมืออย่างหนึ่งในการทำงาน จึงพร้อมที่จะสละทิ้งหากหมด ประโยชน์

2. พิจารณาว่า การสร้างเครือข่ายต้องเป็นวัตถุประสงค์หนึ่งของกลุ่มหรือองค์กร ของตน เนื่องจากตระหนักถึงขีดจำกัดทางความสามารถของกลุ่มตนเองในการแก้ไขปัญหาหนึ่งๆ โดยลำพังในแง่นี้นอกจากกลุ่มจะต้องพยายามรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มตนเองเอาไว้แล้วยัง ต้องพยายามรักษาเครือข่ายเอาไว้ด้วย เพราะเป็นส่วนประกอบที่จำเป็นของกลุ่ม การสร้าง เครือข่ายในลักษณะนี้จะพบมากในวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมที่หมู่บ้านต่างๆ ต้องติดต่อประสาน

งานกันเพื่อแลกเปลี่ยนความช่วยเหลือกันในยามวิกฤต หรือพบได้มากในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแบบใหม่ ที่จะเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากส่วนต่าง ๆ ในการรณรงค์ประเด็นต่าง ๆ ในสังคม

3. พิจารณาว่า การสร้างเครือข่ายจะเป็นรากฐานสำคัญของการสร้างฐานพลังสำหรับการแก้ปัญหาาร่วมกันทั้งในยามปกติและยามที่เกิดวิกฤตการณ์ ความแตกต่างระหว่างความหมายที่ 3 กับความหมายที่ 2 ก็คือ การที่กลุ่มแต่ละกลุ่มจะเห็นความสำคัญของกลุ่มตนเองและกลุ่มอื่นๆที่เป็นเครือข่าย สำหรับในความหมายที่ 3 นี้จะให้ความสำคัญแก่กลุ่มของตนเองและเครือข่ายในลักษณะที่เท่าเทียมกัน ในบางครั้งสามารถจะเสียผลประโยชน์ของตนเองเพื่อพัฒนากลุ่มอื่นๆในเครือข่ายให้ก้าวหน้าขึ้นมาทัดเทียมกัน เนื่องจากทุกกลุ่มที่มาาร่วมเป็นเครือข่ายจะตระหนักว่า "พลังจากการมาร่วมมือกันนั้นมีความแข็งแกร่งกว่าพลังที่มาจากกลุ่มย่อยแต่ละกลุ่ม" ในลักษณะนี้บรรดาถูกข่ายจึงไม่เพียงแต่จะใช้ประโยชน์จากเครือข่ายเท่านั้นแต่จะพยายามพัฒนาศักยภาพของกลุ่มทุกกลุ่มที่อยู่ในเครือข่าย พร้อมกับพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มต่างๆให้แน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น

การจัดลำดับความหมายของเครือข่ายที่กล่าวมาทั้ง 3 ประการนั้นมิได้ทำในลักษณะเด็ดขาดตายตัวและขั้นตอนทั้ง 3 ขั้นตอนนั้นก็สามารถปรับเปลี่ยนกลับไปกลับมาได้อยู่เสมอตามความเข้าใจและการรับรู้ของกลุ่มที่เป็นสมาชิกของแต่ละเครือข่าย

ในภาคปฏิบัตินั้นเราจะมองเห็นลักษณะการจัดเครือข่ายระหว่างกลุ่มต่างๆในหลายรูปแบบ เพื่อวัตถุประสงค์ที่ต่างๆกันโดยใช้เกณฑ์ต่างๆกัน ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นประสบการณ์อันร่ำรวยหลากหลายของการสร้างเครือข่ายที่มีลักษณะยืดหยุ่นได้มาก ตัวอย่างการสร้างเครือข่ายที่เกิดขึ้นในแวดวงนักพัฒนาก็เช่น

1. เอาลักษณะพิเศษของกิจกรรมมาจัดเป็นเครือข่าย เช่น เครือข่ายของกลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มสมุนไพร กลุ่มธนาคารข้าว กลุ่มธนาคารควาย กลุ่มธนาคารปู๋ย กลุ่มออมทรัพย์ ฯลฯ

2. การจัดตั้งเครือข่ายขององค์กรระหว่างชุมชน เช่น หมู่บ้านในละแวกเดียวกัน 5-10 หมู่บ้านมาจัดตั้งรวมกันเป็นเขต เพื่อสร้างความสัมพันธ์แบบพี่น้อง ช่วยเหลือกันในทุก ๆ เรื่อง

3. การจัดตั้งกลุ่มทุกประเภทมารวมพลังกันเพื่อผลักดันเคลื่อนไหวประเด็นใดประเด็นหนึ่ง เช่น เครือข่ายของทุกกลุ่ม ทุกหมู่บ้าน ทั้งในระดับชาวบ้าน ระดับกลุ่มสนับสนุน กลุ่มข้าราชการท้องถิ่น กลุ่ม สส. มารวมกันเป็นประเด็นการคัดค้านการสร้างเขื่อนน้ำโจน เป็นต้น

แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายทางสังคม

การที่บุคคลจะมีส่วนร่วมคิดค้น ตัดสินใจ ดำเนินการแก้ปัญหาได้นั้น จะต้องปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน ด้วยการพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในเรื่องส่วนรวม ถ้ามีปฏิสัมพันธ์ที่ดีจะก่อให้เกิดความผูกพันของกลุ่มที่ต้องการให้บรรลุวัตถุประสงค์ แต่หากว่าปฏิสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดความผูกพันระหว่างกลุ่มไม่ได้เกิดขึ้นล่อยๆ กลุ่มบุคคลจะมีเครือข่ายในการติดต่อพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันตลอดเวลาในรูปเครือข่ายทางสังคม

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2533, หน้า 209-214) ได้อธิบายว่า เครือข่ายสังคมหมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมดของคนในสังคมที่กลุ่มบุคคลมีต่อกัน โดยคุณลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นสามารถนำมาใช้อธิบายพฤติกรรมของบุคคลเหล่านี้ เครือข่ายสังคมนี้ประกอบขึ้นด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมด การเรียนรู้ของบุคคล หรือกลุ่มองค์กรใดก็ตามย่อมสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเครือข่ายสังคมรูปแบบต่างๆ เช่น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เพื่อน และความสัมพันธ์ในฐานะของบุคคลหรือองค์กรที่มีปัญหา มีกิจกรรมที่ปฏิบัติทางสังคมร่วมกัน ที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้

เครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนตัวที่บุคคลมีต่อกันนั้นมีอิทธิพลในการกำหนดพฤติกรรมของบุคคลในฐานะที่เป็นผู้ประกอบการทางการเมือง แนวคิดเครือข่ายสังคม ช่วยชี้ให้เห็นพฤติกรรมทางการเมืองของคนไทย ในลักษณะที่ตื่นตัวมีเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและหลากหลายมากกว่าที่จะเป็นแบบเฉื่อยชา โดยแสดงให้เห็นว่าภายใต้พลังกดดันต่างๆ จากภายนอกที่ทำให้ชาวนาเสียเปรียบชนชั้นอื่นๆ ในสังคมนั้น ชาวนามีความตื่นตัวทางการเมืองและพยายามยกระดับฐานะของตนเอง โดยใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวที่กับชาวนาด้วยกัน กับผู้นำท้องถิ่น กับข้าราชการ กับพ่อค้าในเมือง รวมทั้ง

นักการเมือง เครือข่ายสังคมเป็นเครื่องมือในการแก้ไขปัญหาของตนเอง ครอบครัว และชุมชน เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรต่างๆจากรัฐในการปรับปรุงชีวิต เศรษฐกิจ และ สังคมของหมู่บ้าน

เครือข่ายสังคมจึงเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ให้นักศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ องค์กรทางสังคม และโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าว สามารถนำมาใช้อธิบายพฤติกรรมต่างๆของบุคคลเหล่านี้ได้ (Michell, 1969 อ้างใน พิมพิวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2533 , หน้า 346) เครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่งประกอบขึ้นด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมดที่บุคคลนั้นมีอยู่ในสังคม นับตั้งแต่ความสัมพันธ์ในครอบครัว ระหว่างญาติพี่น้อง เพื่อนร่วมงาน เพื่อนบ้าน เป็นต้น และถ้าหากว่าจะมองเครือข่ายสังคมเป็นรูปธรรมขึ้นมา พิมพิวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ (2533, หน้า 346-347) กล่าวว่า เครือข่ายสังคมเปรียบเสมือนรูปภาพของจุดต่าง ๆ ที่มีเส้นหลาย ๆ เส้นโยงมาระหว่างจุดต่าง ๆ เหล่านี้กับจุด ๆ หนึ่ง ซึ่งเป็นศูนย์กลาง จุดศูนย์กลางเปรียบเสมือนบุคคลหนึ่ง และจุดต่าง ๆ เป็นตัวแทนของบุคคลอื่นรอบ ๆ ข้างที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วยการเชื่อมโยงด้วย ส่วนเส้นโยงหลาย ๆ เส้นนั้น หมายถึงความสัมพันธ์ทางสังคมหลาย ๆ ความสัมพันธ์ที่บุคคล และหรือกลุ่มบุคคลมีต่อกันและกัน โดยพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญคือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลกับบุคคลอื่น ๆ การปฏิสัมพันธ์ และการแลกเปลี่ยนข่าวสาร ข้อมูล เครื่องใช้ไม้สอย อาหาร การบริการ ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล การศึกษา เครือข่ายสังคมกับใครบ้าง มีการติดต่อสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างไร แต่เนื่องจากความสัมพันธ์ทางสังคมที่บุคคลมีต่อกันและกันภายในเครือข่าย สามารถแบ่งได้หลายปริมณฑล ซึ่งการกำหนดขอบเขตของเครือข่ายสังคมในกรอบแนวคิดของ เจเรมี โบเซแวง (Jeremy Boissevain, 1974 อ้างใน พิมพิวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ หน้า 355-356) อาศัยระยะห่างทางสังคม เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง โดยโบเซแวง ได้เสนอกรอบแนวคิดไว้ว่า เครือข่ายบุคคลนั้นควรประกอบไปด้วยปริมณฑลที่สำคัญอย่างน้อย 3 ปริมณฑล ด้วยกันคือ ปริมณฑลแรกควรประกอบด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่ใกล้ชิดกับบุคคลที่เป็นศูนย์กลางมากที่สุด อันได้แก่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นเครือข่ายใกล้ชิด ปริมณฑลที่สอง ได้แก่เครือข่ายรอง ซึ่งประกอบไปด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่บุคคลซึ่งเป็นศูนย์กลางรู้จักคุ้นเคยน้อยกว่ากลุ่มแรก กลุ่มนี้มักได้แก่ ญาติพี่น้องที่ห่าง ๆ กันออกไป เพื่อนฝูงและคนที่รู้จักคุ้นเคยอื่น ๆ ส่วนปริมณฑลที่สาม ได้แก่ กลุ่มบุคคลซึ่งบุคคลที่เป็นศูนย์กลางไม่รู้จักโดยตรง แต่

สามารถติดต่อสัมพันธ์ด้วยได้ถ้าต้องการ โดยผ่านเครือข่ายใกล้ชิดอีกทีหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเครือข่ายขยาย

6.1 คุณลักษณะความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในเครือข่ายสังคม

6.1.1 ความสัมพันธ์เชิงซ้อน

เครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่ง ประกอบไปด้วยบุคคลอื่นที่รู้จักและมีสายสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ ในแง่ของบทบาทแล้วบุคคลแต่ละคน มีบทบาทที่ต้องกระทำหลายบทบาทในชีวิตประจำวันในการมีบทบาทแต่ละบทบาท เขาได้พบปะรู้จักกับบุคคลอื่นที่มีบทบาทอย่างเดียวกัน และบางครั้งเขาก็ได้พบกับบุคคลเดิมในการมีบทบาทอื่น ๆ การที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันเพียงบทบาทเดียวเรียกว่ามีความสัมพันธ์เชิงเดี่ยว (uniplex or single-stranded) และการที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันในหลาย ๆ บทบาท เรียกว่ามีความสัมพันธ์เชิงซ้อน บทบาทหลาย ๆ อย่างที่แต่ละคนมีนั้น มีผลกระทบต่อกันและกัน เพราะในแต่ละบทบาทต่างก็มีปทัสถานและความคาดหวังทางสังคมที่ชี้นำแนวทางพฤติกรรม เมื่อบุคคลมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นในหลาย ๆ บทบาท เขารู้สึกลำบากใจในการที่จะต้องสูญเสียความสัมพันธ์ที่มีอยู่กับผู้อื่น ถ้าหากว่าไม่ปฏิบัติตามความคาดหวังและความผูกพันทางใจที่มีต่อกัน

6.1.2 สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยน

สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยน ในที่นี้หมายถึงสิ่งของและน้ำใจ ที่มีการแลกเปลี่ยนระหว่างคนสองคน ในการแสดงบทบาทแต่ละอย่าง สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยนกันนี้ไม่เพียงแต่ขึ้นอยู่กับปทัสถานสังคมที่มีอยู่ในแต่ละบทบาท หากยังขึ้นอยู่กับว่าบุคคลที่แสดงบทบาทนั้นจะตัดสินใจมีพฤติกรรมอย่างไรทั้งนี้เพราะถึงแม้ว่า ในแต่ละบทบาทจะมีปทัสถานและความคาดหวังกำหนดว่าควรจะมีการแลกเปลี่ยนสิ่งใดบ้าง แต่ในทางปฏิบัติแล้วมิได้เป็นเช่นนั้นเสมอไป ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องแสดงให้เห็นว่าในความสัมพันธ์กันตามบทบาทหนึ่ง ๆ นั้น คู่สัมพันธ์มีการแลกเปลี่ยนสิ่งใดบ้าง ในที่นี้สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยนที่แสดงให้เห็นถึงเนื้อหาของเครือข่ายสังคม ได้แก่ การทักทาย การสนทนา การเยี่ยมเยื้อน การช่วยเหลือการงาน การให้บริการส่วนตัว และการช่วยเหลือทางการเงิน ซึ่งไม่เพียงแต่ช่วยให้เข้าใจว่าบุคคลหนึ่ง ให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีกลุ่มอีกบุคคลหนึ่งมากน้อยเพียงใด แต่ยังช่วยให้เห็นว่าเขาได้รับผลประโยชน์ตอบแทนอะไรบ้างจากความสัมพันธ์

6.1.3 ลักษณะของการให้และการรับ

การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างบุคคลสองคน อาจมีลักษณะที่มีการให้และการรับที่สมดุลกัน หรืออาจจะมีการให้มากกว่ารับ หรือกลับกัน ลักษณะของการให้และการรับดังกล่าวเป็นเครื่องมือชิ้นหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นว่าบุคคลแต่ละคน ให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งมากน้อยเพียงใด ถ้ามีการให้และการรับในปริมาณที่เท่าเทียมกัน และในความสัมพันธ์ใดที่มีการให้มากกว่าการรับ แสดงว่าผู้ที่ให้มากกว่ารับ มีสถานะทางสังคม และอำนาจที่เหนือกว่าผู้รับในระบบอุปถัมภ์มากกว่าที่จะได้รับการบริการต่าง ๆ ตอบแทนจากผู้ได้รับการอุปถัมภ์ ลักษณะของการให้และการรับในความสัมพันธ์ของบุคคล เป็นเครื่องมือชิ้นหนึ่งถึงคุณภาพของสัมพันธ์นั้น

6.1.4 ความถี่และระยะเวลาที่ได้มีความสัมพันธ์กัน

เครือข่ายสังคมของบุคคล มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเพราะมีการรู้จักคนเพิ่มขึ้น ในความสัมพันธ์ต่อคนที่รู้จักมานานอาจจะค่อย ๆ เสื่อมไป การที่บุคคลได้พบปะกันบ่อยครั้งอาจช่วยให้มีความรู้สึกผูกพันกันมาก และระยะเวลาที่ได้รู้จักกันมาก เป็นเครื่องมือถึงคุณภาพของความสัมพันธ์เพราะเป็นเรื่องของระยะเวลา ที่บุคคลได้ลงทุนไปในความสัมพันธ์กับผู้อื่น ความถี่ของการติดต่อสัมพันธ์กัน จะถูกวัดในแง่ของช่วงเวลาของการพบกันแต่ละครั้ง และการพบกันแต่ละครั้งนั้นมีการเตรียมการนัดหมายไว้ล่วงหน้าหรือไม่ ส่วนระยะเวลาที่ได้รู้จักกันก็พิจารณาว่า มีการรู้จักกันมานานเท่าใด

แม้ว่าแนวคิดเครือข่าย จะเข้ามารวมกันในลักษณะหลวม ๆ ของการเข้าร่วมกลุ่ม แต่ก็ตั้งอยู่บนหลักการคือ (สุเทพ สุนทรภัสส์, 2535, หน้า 390-391)

1. สายสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้กระทำต่าง ๆ มีลักษณะควบคู่ขนานกันไป ทั้งในด้านเนื้อหา และความเข้มข้น ผู้กระทำจะสนองสิ่งต่าง ๆ ให้แก่กันและกัน และพวกเขาจะกระทำดังกล่าวด้วยความเข้มข้นมากน้อยต่างกัน

2. สายสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคล ต้องได้รับการวิเคราะห์ในบริบทของเครือข่ายที่มีขอบเขตกว้างขวางกว่า

3. การก่อรูปโครงสร้างของสายสัมพันธ์ทางสังคม จะนำไปสู่เครือข่ายชนิดต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดยความสมัครใจ อาจกล่าวได้ว่าเครือข่ายต่าง ๆ มีลักษณะการทอดต่อกันได้ (Transitive) เช่น การมีสายสัมพันธ์ระหว่าง ก.กับข. และ ข. กับ ค. ก็เป็นไปได้ที่จะมีสายสัมพันธ์ระหว่าง ก. กับ ค. ผลที่เกิดขึ้นก็คือ มีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับ ก. ข. และ ค. ขึ้นมา

4. การเกิดขึ้นของกลุ่มเครือข่าย จะต้องมียึดเชื่อมโยงระหว่างกลุ่มเครือข่ายต่าง ๆ กับปัจเจกบุคคล

5. จะมีสายสัมพันธ์ควบคู่ขนานกัน ระหว่างองค์ประกอบภายในระบบหนึ่งที่จะเป็นผลให้มีการกระจายทรัพยากรที่หายากไม่เท่าเทียมกันขึ้น

6. การกระจายทรัพยากรที่หายาก โดยไม่เท่าเทียมกันนำไปสู่ทั้งความร่วมมือและการแข่งขันกันและกัน กลุ่มบางกลุ่มจะรวมกันเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรที่หายากโดยการร่วมมือกัน ในขณะที่กลุ่มอื่น ๆ แข่งขันและขัดแย้งกันเกี่ยวกับทรัพยากรดังกล่าว

แนวคิดเครือข่ายสังคม นำมาอธิบายการเกิดขึ้นของกระบวนการมีส่วนร่วมในชุมชน แต่ละขั้นตอนทั้งเป็นสิ่งที่สร้างความผูกพันภายในกลุ่มบุคคลต่าง ๆ เนื่องจากความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลในชุมชน เป็นพลังผลักดันส่วนหนึ่ง ที่จะทำให้เกิดการเข้าร่วมสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ของปัญหาในชุมชน ความสัมพันธ์ทางสังคม ระหว่างกลุ่มคนในชุมชนที่บุคคลมีต่อกัน จะเกิดขึ้นใหม่ และเสื่อมสลายลงอยู่ตลอดเวลา แต่ถ้ากลุ่มบุคคลในสังคมมีความผูกพันกับสายสัมพันธ์อื่นหลาย ๆ ด้านมากเท่าใด เขาจะอุทิศเวลาและกำลังกาย กำลังใจ ปกป้องรักษาสายสัมพันธ์นั้นมาก และอาจขึ้นอยู่กับระบบเศรษฐกิจเครือญาติ การเมือง ของกลุ่มบุคคลที่เสียเปรียบชนชั้นในสังคม มีความตื่นตัวพยายามยกฐานะความเป็นอยู่ของตน โดยการใช้สายสัมพันธ์ส่วนตัว กับกลุ่มบุคคลในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของตนและชุมชน เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรที่หายากในการปรับปรุงชีวิต เศรษฐกิจ และสังคมหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลจึงมิได้ขึ้นอยู่กับสภาพทางเศรษฐกิจ และสังคมแต่เพียงอย่างเดียว หากยังขึ้นอยู่กับความคาดหวังที่มาจากบุคคลอื่น ที่อยู่ในเครือข่ายสังคมของเขาด้วย

แนวคิดเครือข่ายการเรียนรู้

เครือข่ายการเรียนรู้จากกล่าวได้ว่าเป็นแนวคิดและกระบวนการในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล กลุ่มบุคคล ชุมชน ตลอดจนองค์กรให้เกื้อกูลและเชื่อมโยงกันที่จะช่วยแลกเปลี่ยนความรู้ เครือข่ายการเรียนรู้จึงเป็นกระบวนการ หรือกลไกที่จะทำให้เกิดกระบวนการแก้ปัญหาาร่วมกัน โดยการแบ่งปันความรู้ ประสบการณ์ แบ่งปันทรัพยากรและอื่นๆ (พคินแดงจวง, 2536, หน้า 446)

สมเกียรติ พงษ์ไพบูลย์ (อ้างใน ประหยัด จตุพรพิทักษ์กุล, 2538 , หน้า 17-18) ได้กล่าวถึงเครือข่ายการเรียนรู้ว่ามีลักษณะ 3 ประการดังนี้คือ

1. เครือข่ายที่เป็นไปในรูปของสถาบัน ลักษณะเครือข่ายในรูปของสถาบันจะทำงานโดยวัตถุประสงค์ร่วมกันอย่างหนึ่ง เช่น มหาวิทยาลัยขอนแก่นกับวิทยาลัยครูร่วมกันทำพจนานุกรมอีสาน โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกันที่จะสร้างเอกสารทางวิชาการและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน
2. เครือข่ายที่เป็นภูมิปัญญาที่แสวงหาทางรอดทางเศรษฐกิจอะไรต่าง ๆ พอเกิดหลายจุด จะเกิดการไหลเวียนและเกิดกระบวนการทางภูมิปัญญาขึ้น จากภูมิปัญญาธรรมชาติเกิดเป็นกระบวนการ เช่น การทำเกษตรผสมผสาน บางแห่งล้มเหลวบ้าง ไม่ล้มเหลวบ้าง ซึ่งงานวิจัยต้องค้นพบตรงนี้ว่าการไหลเวียนหรือถ่ายทอดภูมิปัญญา มีกระบวนการขับเคลื่อนอัตราเร็วหรือช้าด้วยปัจจัยอะไร ทำไมการเกษตรผสมผสานไม่ได้ขยายตัวอย่างเร็วนัก ทั้ง ๆ ที่รู้ว่าเป็นทางรอดที่ดี คิดว่าคงไม่ใช่การเปลี่ยนทัศนคติอย่างเดียว อาจจะมีปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาเสริม
3. เครือข่ายในรูปขององค์กร ที่มีอยู่ในขณะนี้คือองค์กรชุมชน ซึ่งเครือข่ายการเรียนรู้ คือการสร้างอำนาจให้ผู้ยากจน 3 ทาง คือ ทางแรกคือ ความรู้ที่รู้แจ้งแล้วเป็นประโยชน์ต่อประชาชน ทางที่สองคือ องค์กรอำนาจของประชาชน ที่สามารถต่อรอง กดดันและสร้างกระบวนการได้ ทางที่สามคือ เศรษฐกิจของชุมชน ถ้าเครือข่ายการเรียนรู้ ตอบสนอง 3 ทางนี้ไม่ได้ คิดว่าจะไม่เป็นผลสำเร็จ องค์กรชุมชนดังกล่าวมีลักษณะคือ 1) องค์กรชาวบ้าน เป็นองค์กรชุมชน เช่น ธนาคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ต่าง ๆ เป็นองค์กรที่มุ่งแก้ปัญหาการขาดแคลนชั่วคราว 2) องค์กรระดับจังหวัด เช่น กลุ่มปศุสัตว์ กลุ่มเฝ้าสวนผสม กลุ่มหม่อนไหม มีชุมชนต่าง ๆ ในระดับจังหวัด มีการไหลเวียนขององค์ความรู้ไปมา 3) องค์กรระดับภาค ซึ่งมีในภาคอีสาน องค์กรที่แข็งแกร่งคือ เครือข่ายปศุสัตว์ภาคอีสาน

อภิชัย พันธเสน (2539, หน้า 45) กล่าวว่าเครือข่ายการเรียนรู้ เป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ ความสามารถ ช่วยการเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ในส่วนที่ขาดแคลนอยู่ โดยมีฐานคิดว่า ไม่มีใครคนใดคนหนึ่ง หรือองค์กรใดองค์กรหนึ่ง เป็นผู้ผูกขาดแต่เพียงผู้เดียว ความรู้เกิดจากการเรียนรู้ร่วมกัน

เสรี พงษ์พิศ (2531, หน้า 38) ให้นิยามเครือข่ายว่า เป็นการรวมกลุ่มของบุคคลในชุมชน ระหว่าง กลุ่มกับกลุ่ม ชุมชนกับชุมชน โดยมีหลักยึดตามขอบเขตของพื้นที่ ประเด็นเนื้อหาและสถานภาพทางสังคม ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การเรียนรู้และการปฏิบัติ เนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียว กระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่น เหมาะสมกับท้องถิ่น ที่จะช่วยให้บุคคลและชุมชน สามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้ด้วยองค์ประกอบที่สำคัญคือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน การปฏิบัติ แบบอย่างของผู้รู้ การอบรมสั่งสอนในบริบทของสังคม คมนาคมและการติดต่อที่สะดวกขึ้น ทำให้การไปมาหาสู่การดูงาน การร่วมกันทำ ชำมเขตแดนของชุมชน อำเภอ จังหวัดและภาค เป็นไปได้ง่าย

องค์ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชาวบ้าน มีอยู่ในชุมชนทั้งปัจเจกและกลุ่ม อนเนก นาคุบุตร (2536, หน้า 71) กล่าวว่าไว้ว่าปัจจุบันมีกลุ่มกระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นในหมู่บ้าน กระบวนการนี้เป็นการเรียนรู้เรื่องชีวิตของพวกเขาเพื่อแก้ไขปัญหาของเขา กลุ่มกระบวนการเรียนรู้บางคนเรียกว่าองค์กรชาวบ้าน ปัจจุบันมีเนื้อหา 3 เรื่องที่เป็นเรื่องใหญ่ ๆ คือ

1. เรื่องการเกษตรที่เป็นเรื่องของชนบท จะมีกลุ่มเล็ก กลุ่มกิจกรรมย่อยสัมพันธ์กับเรื่องเกษตร โดยรัฐและเอกชนเข้าไปเสริมให้เกิดการเรียนรู้ มีการรวมกลุ่ม มีการระดมทุนต่อสู้ปัญหา
2. เรื่องเศรษฐกิจ ตั้งกลุ่มออมทรัพย์และกลุ่มอาชีพต่าง ๆ
3. เรื่องคุณภาพชีวิต เกิดจากการที่กระทรวงสาธารณสุข หรืออีกหลายฝ่ายเข้าไปเสริม

สำหรับรูปแบบเครือข่ายการเรียนรู้ในชนบทที่ผ่านมา มีกระบวนการเรียนรู้ของชาวชนบทในแนวนอน รูปแบบต่าง ๆ ดังนี้

1. กรณีที่เกษตรกรมาพบกันเอง เป็นการเชื่อมความรู้ระหว่างพวกที่เป็นปัญญาชนด้วยกัน ปราชญ์ชาวบ้าน หรือพระมาพบกัน

2. กรณีที่มีนักวิชาการลงไปคุยกับผู้นำชุมชน แล้วเกิดกระบวนการสร้างความรู้ใหม่ขึ้น บางเรื่องเอามาเป็นนโยบายแล้วเช่น ป่าชุมชน เรื่องเกษตรผสมผสาน

3. กรณีที่มีสถาบันภายนอกเข้ามาเสริม เช่น สถาบันวิจัยและพัฒนา สถาบันการศึกษา ทำการวิจัยเก็บข้อมูลรอบตัวของผู้นำที่มีลักษณะเป็นแม่ข่าย ส่งเสริมความเป็นปัญญาชนของเขา และขยายการเรียนรู้ที่ทำให้ผู้อยู่ภายใต้เครือข่ายเข้มแข็งขึ้น โดยผ่านกลไกของเครือข่าย สายความเชื่อ สายเครือญาติ สายกิจกรรม สายปัญหาร่วม และสายจัดตั้ง

4. กระบวนการเชื่อมผู้นำเข้าด้วยกัน แล้วเกิดทางเลือกในการแก้ปัญหาและการพัฒนาขึ้น

ชยันต์ วรรณะภูติ (ม.ป.ป. หน้า 18-23) ได้เสนอแนะกรอบคิดในการศึกษาเครือข่ายการเรียนรู้ว่าในการพิจารณาระบบเครือข่ายการเรียนรู้จะต้องพิจารณา 2 ประเด็นคือ

1. หลักการแนวคิดของเครือข่ายการเรียนรู้

1.1 เครือข่ายการเรียนรู้เกี่ยวข้องกับหรือสัมพันธ์กับเครือข่ายสังคม

เครือข่ายการเรียนรู้ได้ไปตามความสัมพันธ์ของครอบครัว ญาติ กลุ่มองค์กร หรือสถาบันหรือการดำเนินชีวิตที่มีพื้นฐานร่วมกัน ปัญหาร่วมกัน หรือมีกิจกรรมร่วมกัน

1.2 เครือข่ายการเรียนรู้มีแม่ข่าย ซึ่งอาจมีแม่ข่ายเดียวหรือแม่ข่ายเชิงซ้อน (แม่ข่ายหลายอัน) โดยมีส่วนประกอบของแม่ข่าย 3 ประการคือ

- มีภูมิปัญญาในการวิเคราะห์
- มีคุณธรรม
- แม่ข่ายอาจเป็นบุคคลกลุ่มองค์กรหรือสถาบัน

ลักษณะของแม่ข่ายอาจมีความรู้ ความชำนาญ เฉพาะด้านและมีความสัมพันธ์บนพื้นฐานความเสมอระหว่างกัน

1.3 เครือข่ายการเรียนรู้บนวิถีชีวิตหรือปฏิบัติการทางสังคม(สภาวะวิสัย) เช่น เขาดำเนินชีวิตอย่างไร มีความสัมพันธ์กับใครซึ่งสะท้อนถึงโครงการ ค่านิยม ที่สะท้อนในประเด็นคำถามที่ว่า คนทำอะไรมีการดำเนินชีวิตการปฏิบัติทางสังคมในฐานะที่เป็น

- ฐาน ในการดำเนินชีวิต
- สาระ เนื้อหาที่ดำเนินชีวิต
- เป้าหมาย ที่มีจุดมุ่งหมายในการดำเนินชีวิต
- ทางเลือก ที่เกิดจากการการสรุปทเรียน

2. องค์ประกอบเครือข่ายการเรียนรู้

2.1 องค์ความรู้แบ่งได้เป็น 2 ด้าน คือ

- ลักษณะของความรู้มีลักษณะทวิลักษณ์ระหว่าง ความรู้ของปัจเจก เช่น พ่อแม่ญาติพี่น้อง และความรู้ของกลุ่ม/องค์กร/สถาบัน ทั้งภายในและภายนอกชุมชน
- ระดับเนื้อหาประกอบด้วย ปัญหาในเชิงสังเคราะห์ ควบคู่ไปกับ คุณธรรมและปฏิบัติ

2.2 กระบวนการเรียนรู้

- ลักษณะการเรียนรู้มี 2 ลักษณะคือ
 - 1) การเรียนรู้แบบดั้งเดิม เป็นการเรียนรู้ในมิติทางวัฒนธรรม เช่น การเรียนรู้โดยผ่าน พิธีกรรม คติธรรม การบอกเล่า เพลงชาวนบ้าน และนิทาน เป็นต้น และการเรียนรู้จากประสบการณ์ชีวิต หรือประสบการณ์จากผู้อื่น
 - 2) การเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับภายนอก เช่น นักวิชาการ นักพัฒนา จากภาครัฐและเอกชน โดยผ่านเวทีชาวบ้าน การศึกษาดูงาน การแลกเปลี่ยน การอบรมในรูปแบบต่างๆ
- ขั้นตอนของการเรียนรู้ มี 3 ระดับ คือ
 - 1) ขั้นของการคิดได้
 - 2) ขั้นของการแสวงหาความรู้
 - 3) ขั้นของการนำไปใช้

ซึ่งยัันต์ วรธนะภูติ ยังได้สรุปไว้ว่า เครือข่ายการเรียนรู้เป็นวิถีชีวิตที่เกิดจากการสรุปทเรียน การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้มิได้เกิดจากบุคคลเพียงคนเดียว หรือปัจเจกบุคคล แต่ต้องเป็นไปในลักษณะกลุ่ม หรือมีพื้นฐานสังคมที่จะทำให้เกิดพลังหรืออำนาจในการต่อรอง

แนวคิดการวิจัยปฏิบัติการแบบการมีส่วนร่วม

แนวคิดในการพัฒนาอีกอย่างหนึ่งที่กำลังนำมาใช้ในสังคมไทยก็คือ การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (Participation) ของประชาชน และใช้การทำงานในรูปแบบของการวิจัยปฏิบัติการ (Action Research) ซึ่งเป็นการวิจัยที่จัดทำเป็นกลุ่มเป็นหมู่คณะและจัดการวิจัยโดยผู้ปฏิบัติงานเองจนภายหลังมีการเรียกวิจัยเช่นนี้ว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ดังที่เขียนเป็นภาษาอังกฤษว่า Participatory Action Research ซึ่งต่อไปนี้จะเรียกเป็นคำย่อว่า PAR

PAR คือการวิจัยค้นคว้าแสวงหาความรู้ตามหลักการของการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์แบบเดิมๆ ต่างกันเพียงแต่ว่า PAR นั้นมีวัตถุประสงค์มุ่งไปที่การแก้ไขปัญหาในการพัฒนา เป็นการวิจัยที่ดำเนินไปด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนผู้ร่วมงานรวมทั้งในกระบวนการวิจัยและในการมีหุ้นส่วนให้ผลประโยชน์ของการวิจัย

PAR มุ่งช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาสในสังคม ให้ลืมตาอ้าปากกับเขาได้บ้าง PAR เชื่อในความสามารถของมนุษย์ที่จะแก้ไขปัญหาของตนเองเมื่อถึงคราวที่ตนต้องตัดสินใจว่าจะทำอะไร ยังเชื่อต่อว่าการศึกษาควรเป็นการศึกษาที่ให้ประชาชนมีความมั่นใจว่าเขาสามารถทำอะไรบางอย่างให้แก่ตนเองได้ PAR ยังเชื่อด้วยเหมือนกันว่า การศึกษาควรเป็นการศึกษาที่ให้การเรียนรู้ที่เป็นประโยชน์สูงสุดต่อคน เป้าหมายสูงสุดของ PAR การช่วยประชาชนให้มีเป้าหมายและสนับสนุนเป้าหมายในการพัฒนาของตนเอง

PAR เป็นกระบวนการวิจัยที่มีการปฏิบัติพลิกแพลงนำเอาการปฏิบัติกับการพิจารณาไตร่ตรองเพื่อการสะท้อนกลับรวมเข้าด้วยกันเพื่อไปสู่การปรับปรุงแก้ไขอย่างมีเหตุมีผลโดยวิธีการทำให้การวิจัยเป็นกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมและเป็นพื้นฐานสำหรับการปฏิบัติและการพิจารณาไตร่ตรองเป็นผลสะท้อนต่อไป ยิ่งกว่านั้นยังทำให้เกิดเป็นมาตรฐานตามความต้องการด้านการเมืองการปกครองวัฒนธรรม สภาพาสังคม และสภาพเศรษฐกิจของชุมชน PAR อาศัยการยอมรับของประชาชนในสิ่งที่ประชาชนมีอยู่และมีจริง อาศัยภูมิปัญญาที่ถูกต้องตามที่ประชาชนได้สืบทอดต่อเนื่องเป็นประสบการณ์อย่างหลากหลาย ดังนั้น PAR จึงให้น้ำหนักต่อการเรียนรู้เป็นอย่างมาก

PAR เป็นกระบวนการทำงานร่วมกัน อันต้องอาศัยการสืบสวนค้นคว้าหาปัญหาและข้อโต้แย้งร่วมกันเป็นกลุ่ม วิเคราะห์สาเหตุแห่งปัญหา(ทางเศรษฐกิจสังคม ทางการเมืองการปกครองทางวัฒนธรรม ทางส่วนบุคคล) รวมกันเป็นกลุ่มและเหนือสิ่งอื่นใดต้องปฏิบัติงานร่วมกันอย่างเป็นกลุ่มใน

การแก้ปัญหาอื่นๆ ทั้งในระยะสั้นและระยะยาวยิ่งไปกว่านั้น PAR ยังเป็นการระบวนการวิจัยที่ค่อนข้างจะลำเอียงไปในด้านกระบวนการประชาธิปไตย

PAR ยืนหยัดขึ้นมาได้ด้วยประชาชนผู้มีหัวใจเต็มเปี่ยมด้วยการวิจัยเพื่อแสวงหาความรู้ในการแก้ไขปัญหาของตน เป็นเครื่องมือในการช่วยเหลือคนยากคนจน และคนที่ด้อยโอกาสด้วยการวางพื้นฐานของการทำงานร่วมกันระหว่างหน่วยงานพัฒนาทั้งหลายกับชุมชน นับเป็นการเอื้ออำนวยต่อกระบวนการปลดปล่อยให้ประชาชนแก้ปัญหาของตนเองได้ ตามความเชื่อว่าคนต้องพัฒนาตนเอง

เมื่อเราใช้การวิจัยแบบมีส่วนร่วมที่เรียกว่า PAR นี้อย่างถูกต้อง เราก็จะยังเกิดผลสัมฤทธิ์อย่างน้อย 3 ประการตามมา คือ 1) ประชาชนได้รับการเรียนรู้เพิ่มขึ้น 2) ประชาชนมีการกระทำมากขึ้น 3) ประชาชนมีการเผยแพร่พลังความรู้อันมากขึ้น กระบวนการ PAR นั้นไม่ใช่เพียงการสืบค้นปัญหาและแก้ปัญหาเท่านั้น แต่เป็นกระบวนการกระตุ้นให้ประชาชนมีการกระทำต่อปัญหาเหล่านั้น การกระทำอย่างหนึ่งอย่างใดต่อปัญหาทำให้ประชาชนได้มีโอกาสเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น ผลสุดท้ายประชาชนมิได้เพียงเรียนรู้การแก้ปัญหาแต่ได้เพิ่มพูนความรู้ให้พร้อมที่จะเผชิญกับปัญหาที่ยากไปกว่านั้น

แนวคิดการวิเคราะห์ชุมชนแบบมีส่วนร่วม

การศึกษาชุมชนโดยชุมชนมีส่วนร่วม หลักการสำคัญที่สุดของการศึกษาชุมชนหรือกลุ่มเป้าหมายโดยวิธีนี้ คือ การให้ชุมชนมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในกระบวนการศึกษา ผู้วิจัยจะสอดแทรกหรือทักท้วงให้น้อยที่สุด ปล่อยให้ชาวบ้านที่ร่วมกิจกรรมได้แสดงความคิดเห็นอย่างเต็มที่ การศึกษาชุมชนวิธีนี้ผู้วิจัยจะใช้กลุ่มเป้าหมายแต่ละครั้งประมาณ 5-8 คนถ้ากลุ่มเป้าหมายมีจำนวนมากเกินไปก็จะขาดการยืนยันและตรวจสอบข้อมูลจากกันและกัน

กระบวนการ PRA เป็นกระบวนการที่ให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการวิเคราะห์สภาพชุมชนและชี้ชัดปัญหาของชุมชนด้วยตนเอง โดยเน้นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ตรวจสอบข้อมูลร่วมกัน รับฟังเหตุผลของกันและกันและหาข้อสรุปร่วมกัน ทั้งนี้ โดยมีผู้ดำเนินกิจกรรมหรือผู้ทำ PRA เป็นผู้กระตุ้นให้เกิดการพูดคุยแลกเปลี่ยน บนพื้นฐานของความเคารพและความเสมอ

ภาค การทำ PRA ที่ดีจะช่วยให้ชาวบ้านตระหนักถึงปัญหาของตนเองซึ่งจะนำไปสู่การวางแผน และการลงมือกระทำ เพื่อแก้ปัญหาของตนเอง ด้วยตนเองต่อไป

กระบวนการ PRA จึงเป็นกระบวนการที่ช่วยให้ได้รับข้อมูลที่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงในชุมชนและความต้องการของชาวบ้านแล้ว ยังช่วยเสริมสร้างความสัมพันธ์และศักยภาพของชาวบ้าน สร้างสำนึกในความเป็นเจ้าของและเปิดโอกาสให้เกิดการแก้ปัญหาอย่างยั่งยืนในพื้นที่

1. หลักการของ PRA

การทำ PRA ไปใช้นั้น PRA จำเป็นต้องเข้าใจหลักการของ PRA อย่างชัดเจนและถูกต้อง PRA จึงจะสามารถนำไปใช้ได้เหมาะสมและบรรลุวัตถุประสงค์รวมทั้งสามารถพลิกแพลงประยุกต์ใช้เทคนิคต่างๆ หรือสร้างสรรค์เทคนิคใหม่ๆ ขึ้นมาใช้

PRA มีหลักการพื้นฐานหลายประการด้วยกัน คือ

1. เชื่อมมั่นในศักยภาพของชาวบ้าน

นักวิชาการ ข้าราชการ มักจะมองว่าชาวบ้าน ไร้-จน-เจ็บ และเป็นผู้ไม่รู้ที่ต้องได้รับการพัฒนาเพื่อให้มีความรู้ตามที่นักวิชาการเห็นควรว่าพึงมีแต่ในความเป็นจริงนั้น PRA ชาวบ้านและชุมชนมีภูมิปัญญาและมีศักยภาพมากมาย ชาวบ้านอาจจะไม่รู้หลายสิ่งหลายอย่าง เช่น นักวิชาการรู้ แต่ชาวบ้านรู้หลายสิ่งหลายอย่างที่เป็นต่อการดำรงชีวิต ดำรงชุมชนและวัฒนธรรมในบริบทแวดล้อมของตนมาได้เป็นระยะเวลายาวนาน ซึ่งหลายสิ่งหลายอย่าง ก็เป็นสิ่งที่เราไม่รู้ และบ่อยครั้งที่หลายสิ่งนั้นมักจะเกี่ยวข้องและมีความสำคัญในการแก้ไขปัญหา และการแก้ปัญหาในชุมชนซึ่งถ้าเราเชื่อมั่นและยอมรับในศักยภาพของชาวบ้านและอ่อนน้อมถ่อมตนเข้าไปศึกษา เรียนรู้สิ่งเหล่านี้จากชาวบ้าน เราก็จะสามารถส่งเสริมให้เกิดการแก้ปัญหาในชุมชนได้อย่างถูกต้อง

นอกจากนั้นเราต้องเข้าใจว่าชาวบ้านมีเครือข่ายการจัดการองค์กร การรวมหมู่ อย่างเป็นธรรมชาติและระบบของสังคมเหล่านี้จะเป็นหลักที่สำคัญในการแก้ปัญหาต่างๆ ในชุมชน

2. ให้ความสำคัญกับความรู้ที่มาจากประสบการณ์จริงและสถานการณ์จริงในชีวิตประจำวัน

นักวิชาการมักชินกับการเรียนรู้ในสถาบันการศึกษา การเรียนรู้จากตำรา และการเรียนรู้จากการฟังบรรยายโดยผู้เชี่ยวชาญต่างๆ จึงมักจะคิดว่าความรู้และภูมิปัญญาจะเกิดขึ้นได้โดยวิธีการเหล่านี้เท่านั้น ด้วยเหตุนี้นักวิชาการจึงมักไม่ค่อยยอมรับความรู้ของผู้อื่นที่ได้มาโดยวิธีการอื่นๆ ที่แตกต่างออกไป และเข้าใจว่าผู้ที่ไม่มีโอกาสได้รับประสบการณ์การเรียนรู้ในลักษณะเดียวกับตนเองเป็นผู้ไม่รู้ และเป็นภาระกิจของตนที่จะต้องให้คนเหล่านั้นได้เรียนรู้โดยวิธีการเดียวกับที่ตนเองเคยใช้ได้ผลมาแล้ว เราจึงมักพบเห็นเสมอนักวิชาการไปทำเอกสารเผยแพร่ความรู้ให้ชาวบ้านอ่าน หรือไปบรรยายถ่ายทอดความรู้ให้ชาวบ้านฟัง โดยเน้นองค์ความรู้ที่เป็นวิชาการแบบสำเร็จรูป ซึ่งค่อนข้างจะห่างไกลจากวิถีชีวิตและวิถีคิดแบบชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านไม่ค่อยจะเข้าใจและไม่เกิดการเรียนรู้ตามที่นักวิชาการคาดหวัง

ทั้งนี้เนื่องจาก ชาวบ้านมีชีวิตอยู่ในโลกแห่งความเป็นจริงและเรียนรู้สั่งสมภูมิปัญญาจากประสบการณ์จริงและสถานการณ์จริงในการดำรงชีวิตของเขา ชาวบ้านจึงมีวิถีคิดระบบการจัดหมวดหมู่การวิเคราะห์ จำแนก แยกแยะของเขาเอง ที่อาจแตกต่างจากเราและระบบของเขามักจะสอดคล้องเหมาะสมกับสภาพความเป็นจริงในชีวิตและชุมชนของเขามากกว่าระบบของเรานั้นการยอมรับและเรียนรู้ภูมิปัญญาดังกล่าวเพื่อนำมาหาทางปรับใช้ในการร่วมกันแก้ปัญหาของชุมชนจึงน่าจะเป็นวิธีที่เหมาะสม มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากกว่าการนำความรู้ทางวิชาการหรือการเรียนรู้จากตำราไปยึดเยียดให้ชาวบ้านและชุมชนแทนภูมิปัญญาที่พวกเขามีมาแต่เดิม

3. เน้นการระดมพลังในชุมชนเพื่อแก้ปัญหา

ปัญหาในชุมชนมักเป็นปัญหาที่มีความซับซ้อนและเชื่อมโยงสัมพันธ์กันจึงเป็นการยากจะแก้ปัญหาที่จุดใดจุดหนึ่งเพียงจุดเดียว และยิ่งจะเป็นการยากที่จะแก้ปัญหาด้วยฝีมือของคนเพียงคนเดียวหรือคนไม่กี่คน ไม่ว่าจะเป็นคนดีมีฝีมือหรือมีอิทธิพลเพียงใดก็ตามยิ่งถ้าเป็นการแก้ปัญหาตามตำราหรือตามนโยบาย โดยอาศัยความเข้าใจที่ฉาบฉวยของนักวิชาการข้าราชการ ฯลฯ ที่เป็นคนนอกชุมชนและใช้อำนาจหน้าที่หรือสถานภาพทางวิชาการมาเป็นตัวกำหนด และวางกรอบให้ชาวบ้าน ปฏิบัติตามด้วยแล้ว ก็ยังเป็นไปไม่ได้

วิธีเดียวที่จะสามารถทำให้เกิดการแก้ปัญหาต่างๆในชุมชนได้อย่างจริงจัง ยั่งยืน และมีผลที่เป็นจริงก็คือ การระดมสรรพกำลังและทรัพยากรในชุมชนให้ทุกคนทุกฝ่ายมาร่วมมือ ร่วมใจการศึกษาปัญหาและสาเหตุของปัญหาตลอดจนความเชื่อมโยงระหว่างปัญหาร่วมกันชี้ชัด และพิจารณาทางเลือกที่มีอยู่อย่างวิเคราะห์ตัดสินใจเลือกแนวทางปฏิบัติที่เห็นว่าเหมาะสมที่สุด และร่วมกันรับผิดชอบในการลงมือปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหา

4. สนับสนุนให้ชาวบ้านเป็นผู้กระทำและมีบทบาทหลักในการดำเนินการ

บ่อยครั้งที่ข้าราชการ นักวิชาการ นักพัฒนา ฯลฯ มักจะหลงเข้าใจว่าปัญหาชาวบ้านก็คือปัญหาของตนเอง และเป็นบทบาทของตนที่จะต้องถกคิดและตัดสินใจว่าจะแก้ปัญหานั้นๆอย่างไร เนื่องจากเข้าใจว่าชาวบ้านไม่มีความรู้ ความสามารถพอที่จะทำได้ ดังนั้นเราจึงเห็นข้าราชการและนักวิจัยต่างๆ เหล่านี้เข้าไปศึกษาข้อมูลชุมชนและเอาข้อมูลมาวิเคราะห์และวางแผนการดำเนินงานแก้ปัญหาโดยที่ชาวบ้านไม่ได้มีโอกาสที่จะคิดตัดสินใจและมีส่วนร่วมในกระบวนการดังกล่าวแต่อย่างใด

อย่างไรก็ตามเราต้องยอมรับว่าปัญหาของชาวบ้านก็คือปัญหาของชาวบ้านไม่ใช่ปัญหาของเรา ดังนั้นเราต้องไม่เข้าไปแก้ปัญหแทนชาวบ้านและต้องไม่เข้าไปครอบงำชี้นำชาวบ้านว่าจะแก้ปัญหอย่างไร และจะต้องสนับสนุนให้ชาวบ้านเป็นผู้แก้ปัญหาด้วยตนเอง นั่นคือเราต้องถอยออกมาห่างๆ และปล่อยให้ชาวบ้านมีโอกาสที่จะคิด ตัดสินใจ วางแผน และดำเนินการต่างๆภายในกรอบของศักยภาพ ข้อจำกัด และความเป็นจริงของพวกเขาเอง สิ่งที่เราสามารถทำได้ คือให้การสนับสนุนในสิ่งที่จำเป็นและในโอกาสที่จำเป็นเท่านั้น

2. หัวใจของ PRA

การนำ PRA ไปใช้ต้องมีใช้เพื่อใช้ PRA เป็นเครื่องมือในการระดมให้ชาวบ้านเห็นคล้อยตามหรือยอมรับนโยบาย เป้าหมาย วัตถุประสงค์ แผนงานโครงการ หรือวิธีการของเรา เพราะนั่นคือการนำ PRA ไปใช้อย่างผิดๆ คือผิดทั้งหัวใจของ PRA และผิดทั้งจรรยาบรรณของคนทำ PRA เพราะหัวใจของ PRA คือการเสริมสร้างศักยภาพให้แก่ชาวบ้านของชุมชนเพื่อให้ชาวบ้านและชุมชนสามารถวิเคราะห์และเข้าใจปัญหาของตนเอง ตระหนักถึงศักยภาพของตนเอง และสามารถวางแผนและดำเนินการเพื่อป้องกันและแก้ปัญหาของตนเองได้

ขั้นตอนการทำกิจกรรม PRA

1. การกำหนดประเด็นที่ต้องการจะศึกษา ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นปัญหาที่ต้องการศึกษาไว้ก่อนทำกิจกรรม เพื่อเป็นแนวทางในการตั้งคำถามขณะทำกิจกรรมกับกลุ่มเป้าหมาย
2. ขั้นลงมือปฏิบัติกิจกรรมในขั้นตอนนี้ต้องมีการสร้างความคุ้นเคยกับกลุ่มเป้าหมายก่อนโดยวิธีการแนะนำตัวหรือวิธีการอื่นตามความเหมาะสม แล้วจึงเชิญชวนให้เข้าร่วมกิจกรรม เริ่มสนทนาถึงลักษณะการตั้งบ้านเรือน

แนวคิดการเรียนรู้และกระบวนการแลกเปลี่ยน

การเรียนรู้เกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคนตลอดชีวิต ตั้งแต่เกิดจนสิ้นอายุไข ซึ่งเราอาจจะเรียกว่าเป็นธรรมชาติของการเรียนรู้ คนเราจะเรียนรู้จากสิ่งแวดล้อมรอบตัว จากครอบครัว เพื่อน ผู้รู้ สังคม สิ่งเหล่านี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นการเรียนรู้อย่างไม่เป็นทางการ นอกจากนี้การเรียนรู้ของคนเรายังได้จากการที่ได้ศึกษาจากระบบในโรงเรียนหรือระบบนอกโรงเรียนอีก ซึ่งในชีวิตจริงระบบทั้งสามระบบนี้มีการประสานสัมพันธ์กันในสังคม จนเป็นระบบการศึกษาตลอดชีวิตสำหรับทุกคน การเรียนรู้เกิดจากการปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมและการปรับตัวส่งผลต่อพฤติกรรมต่างๆของคนทีประพฤติปฏิบัติหรือแสดงออกมา (สมบุญ ศาလာชีวิน, 2526, หน้า 124, ชูเกียรติ สีสวรรณ, 2529 หน้า 34-35 โมฮัมหมัด อัปดุล กาเดร์, 2529 จารึก โสติพันธ์, 2533, หน้า 33 กิตติ จรรยาวัฒน์ 2535)

ฉะนั้นการเรียนรู้จึงเป็นพลวัตร เป็นกระบวนการ ต่อเนื่องตลอดชีวิต เป็นการค้นพบแล้วค้นพบอีก เกี่ยวกับธรรมชาติ การใช้ชีวิต การเรียนการสอนจากกันและกันภายในสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกันของคนแต่ละคน

มนุษย์ไม่สามารถอยู่ตามลำพังได้ เพราะมนุษย์มีความต้องการในหลายๆอย่าง การที่จะตอบสนองความต้องการได้ มนุษย์จึงสร้างความสัมพันธ์กับคนในสังคม ดังนั้นกระบวนการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมโดยทั่วไปแล้วแท้จริง คือ “ กระบวนการแลกเปลี่ยน ” นั่นเอง (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2536 หน้า 61) การตัดสินใจกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น บุคคลจะคำนวณ ระหว่างต้นทุนและผลตอบแทนของการกระทำนั้นๆ แล้วว่าผลตอบแทนนั้นเป็นสิ่งที่ยอมรับทั้งนี้ไม่จำเป็นต้องเป็นผลตอบแทนที่มากที่สุดแต่เป็นผลตอบแทนที่พึงพอใจแล้ว (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2536, หน้า 62)

ในการคบหาสมาคมกันนั้น บุคคลอาจได้รับผลประโยชน์ที่แตกต่างกันไป ประโยชน์ที่มีการแลกเปลี่ยนกันนั้น Blan (อ้างใน พรพิศิษฐ์ วรวรรณ 2533 หน้า 33) ได้แบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ

1. Extrinsic reward เป็นประโยชน์ออกมาให้เห็นภายนอกชัดเจนตั้งแต่อยู่ในรูปของทรัพย์สิน สิ่งของ จนถึงบริการ เช่น ให้คำแนะนำความช่วยเหลือ การเชื้อเชิญ การยินยอม ปฏิบัติตามความปรารถนาของอีกฝ่าย เป็นต้น

2. Intrinsic reward เป็นประโยชน์ที่เป็นความรู้สึกในจิตใจของบุคคลอันเกิดขึ้นในการที่ได้มีการกระทำระหว่างกันนั้นเอง ได้แก่ ความพึงพอใจ ความอบอุ่นใจ ความภูมิใจ เป็นต้น ซึ่งเป็นผลประโยชน์ที่ไม่สามารถวัดในเชิงเปรียบเทียบ เพราะมีลักษณะเป็นอัตตะวิสัยของแต่ละบุคคล

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

มีงานวิจัยหลายชิ้นที่เสนอเกี่ยวกับปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ ที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการพัฒนา เช่น ฮาร์โรลด์ และคอฟแมน (Horold and Kaufman) (อ้างใน กรมการพัฒนาชุมชน, 2529, หน้า 13) กล่าวว่า อายุ เพศ การศึกษา ขนาดครอบครัว อาชีพ รายได้ และความยาวนานในการอาศัยอยู่ในท้องถิ่น มีความสัมพันธ์กับระดับของการมีส่วนร่วมของประชาชน

ถนัด ม่วงมณี (2526) ทำการวิจัยเรื่องปัจจัยที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วมของสตรีในทางการศึกษานอกโรงเรียนในท้องที่อำเภอคลองสะแก จังหวัดเชียงใหม่ อารยา วัฒนกิจ (2526) ทำวิจัย เรื่องปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมของผู้ปกครองในกิจกรรมของศูนย์พัฒนาเด็กเล็กในอำเภอคลองหลวงจังหวัดปทุมธานี เก็บ ศรีสง่า (2528) ศึกษาปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่อ่านหนังสือประจำหมู่บ้าน รวมทั้งรายงานการวิจัยของกองวิจัยและประเมินผลกระทบพัฒนาชุมชน (2529) ผลการวิจัยทั้งหมดที่กล่าวมานั้น พบว่า ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในชนบท ระดับการศึกษา การเป็นผู้นำหรือเคยเป็นผู้นำ รายได้สูง การติดต่อกับเจ้าหน้าที่ของรัฐมาก ความรู้ความเข้าใจในวัตถุประสงค์ของกิจกรรมที่ทำ การเป็นสมาชิกกลุ่ม และได้รับฟังข่าวสารมาก จะส่งผลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมการพัฒนาในด้านต่าง ๆ

มากกว่าปัจจัยอื่น ฉะนั้น วุฒิกรรมรักษา (2526) พบว่าผู้นำท้องถิ่นมีโอกาสได้เข้าร่วมมากกว่าประชาชนธรรมดาทั่วไป และในด้านขั้นตอนการมีส่วนร่วมนั้นประชาชนเข้าร่วมในขั้นตอนดำเนินการมากที่สุด รองลงมาคือ ขั้นตอนติดตามผลงานและขั้นกำหนดความต้องการ ในขั้นตอนดำเนินการและขั้นตอนติดตามผลงานนั้นประชาชนร่วมออกแรงมากที่สุด รองลงมาคือ ร่วมออกเงิน ออกวัสดุ และร่วมเป็นกรรมการส่วนขั้นกำหนดความต้องการ ประชาชนเข้าร่วมประชุมมากที่สุด รองลงมาคือร่วมแสดงความคิดเห็นประเด็นเดียวกันนี้ สุรัสวดี หุ่นพยนต์ (2528) ศึกษาพบว่า ประชาชนไม่มีส่วนร่วมในขั้นตอนการประเมินผลเลย รองลงมา คือ ขั้นค้นหาปัญหาวิเคราะห์สาเหตุและพิจารณาแนวทางแก้ไข และขั้นตอนตัดสินใจเลือกแนวทางแก้ไขปัญหา ส่วนขั้นตอนปฏิบัติตามโครงการและรับผลประโยชน์จากโครงการประชาชนทุกคนมีส่วนร่วมและร่วมในรูปการใช้แรงงานมากที่สุด รองลงมาคือ ร่วมออกเงิน วัสดุ ร่วมประชุมและร่วมแสดงความคิดเห็น แต่ สุจินต์ ดาววีระกุล (2527) กลับพบว่า ประชาชนมีส่วนร่วมในขั้นตอนประชุมมากกว่าขั้นตอนอื่น ในด้านปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการไม่มีส่วนร่วมนั้น ผลการวิจัยของ สุรัสวดี หุ่นพยนต์ พบว่าสัมพันธภาพระหว่างชาวบ้านกับผู้นำท้องถิ่น มีความสัมพันธ์ต่อการไม่เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นค้นหาและตัดสินใจเลือกแนวทางในการแก้ปัญหา สุจินต์ ดาววีระกุล (2527) ก็พบว่า การมีตำแหน่งทางสังคมในหมู่บ้าน ความต้องการเกียรติ และได้รับการชักชวนจากกรรมการหมู่บ้านและเพื่อนบ้าน รวมทั้งเจ้าหน้าที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการ ส่วนอายุ เพศ อาชีพ รายได้ และการเป็นเจ้าของที่ดินทำกิน ไม่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการพัฒนาหมู่บ้าน

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2525, หน้า 35) ได้ทำการศึกษา "การมีส่วนร่วมของประชาชนในชนบทภาคเหนือของประเทศไทย" พบว่า ความจำเป็นในการดำรงชีวิตของชาวบ้านที่เดือนร้อนทำให้เห็นประโยชน์ในการช่วยเหลือกันแก้ปัญหาาร่วมกัน และความขัดแย้งทางชนชั้นเป็นเงื่อนไขสำคัญ ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้เสียเปรียบทางสังคม ในขณะเดียวกัน ม.ร.ว.อดิณ ระพีพัฒน์ (อ้างแล้ว, หน้า 59) ได้ทำการศึกษาโครงการพัฒนาชนบทลุ่มแม่น้ำกลอง พบว่าชาวบ้านที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองเท่าเทียมกัน และมีปัญหาร่วมกันสามารถรวมกลุ่มเพื่อแก้ไขปัญหา และช่วยเหลือซึ่งกันและกันอย่างมีประสิทธิภาพ และชาวบ้านได้มีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ควรใช้วิธีอย่างไม่เป็นทางการให้มากที่สุด สุวิทย์ ธีรศาตวัด (2534, หน้า 53) ได้ทำการศึกษา "ศักยภาพของหมู่บ้านภาคกลาง" พบว่า ชุมชนมีศักยภาพที่จะดำรง

ชุมชนของตนเองไว้ในรูปแบบที่ต่างกัน และคล้ายกันในบางส่วน ส่วนที่คล้ายกันคือความเสียสละเพื่อส่วนรวมในการรวมกลุ่ม เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน

ชาติชาย มณีกาญจน์ (2538) ได้ศึกษาศักยภาพขององค์กรชุมชนในการจัดการกองทุนหมุนเวียน พบว่า องค์กรชุมชนมีบทบาทสำคัญในการแก้ไขปัญหาของชุมชน ซึ่งเริ่มต้นด้วยการเสริมสร้างจิตสำนึกของประชาชนให้ตระหนักและเข้าใจถึงปัญหา ให้เขาได้มีโอกาสร่วมคิดในประเด็นต่าง ๆ และกำหนดแนวทางในการแก้ปัญหาตนเอง ตลอดทั้งการมีส่วนร่วมในการสนับสนุนปัจจัยเอื้อต่าง ๆ ในการแก้ปัญหานั้น ๆ ประชาชนในชุมชนเองก็ได้รับประสบการณ์และมีความไว้วางใจที่ได้มีส่วนร่วมช่วยเหลือซึ่งกันและกันร่วมกับองค์กรชุมชนของเขาเอง ในฐานะที่เป็นตัวแทนของประชาชนในการเอาชนะปัญหาต่าง ๆ ทั้งด้านสังคมและเศรษฐกิจ

จารุพรรณ สายสุคนธ์ (2538) ได้ศึกษาศักยภาพของกลุ่มและองค์กรท้องถิ่นในการพัฒนาชนบทพบว่า การแสดงบทบาทของกลุ่ม/องค์กร ในการพัฒนาขึ้นอยู่กับปัจจัย 2 ประการ คือ ปัจจัยภายนอก ได้แก่ นโยบายของรัฐบาล การเรียนรู้จากสื่อต่าง ๆ สภาพแวดล้อมทางสังคม ตลอดจนการปฏิสัมพันธ์กับองค์กร/กลุ่มต่าง ๆ ส่วนปัจจัยภายใน ได้แก่ สมาชิกในกลุ่มซึ่งครอบคลุมถึงเพศอายุ การศึกษา และพฤติกรรมของคนในกลุ่ม ตลอดจนถึงจุดมุ่งหมายของกลุ่มและการติดต่อสื่อสารภายในกลุ่มหรือองค์กร ปัจจัยที่กล่าวมาข้างต้นนี้จะส่งผลต่อวิธีการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีศักยภาพเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงตามแนวทางการพัฒนาชนบทต่อไป

ดวงฤทัย พงศ์เขียวบุญ (2537) ได้ศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนและสิ่งสนับสนุนทางสังคมในการป้องกันโรคเอดส์ พบว่า ปัญหาอุปสรรคในการดำเนินงานป้องกันโรคเอดส์ ส่วนใหญ่พบว่าไม่มีปัญหาแต่มีเพียงส่วนน้อยที่มีปัญหา และต้องการให้มีการแก้ไข เพิ่มสิ่งสนับสนุนให้ชุมชน ได้แก่ ให้เจ้าหน้าที่ทั้งภาครัฐและเอกชนมาเยี่ยม ให้คำแนะนำชาวบ้าน กระตุ้นเตือนเกี่ยวกับโรคเอดส์อย่างสม่ำเสมอ ต้องการคำแนะนำ การได้รับข่าวสารและเอกสารเผยแพร่เรื่องโรคเอดส์ ตลอดจนการจัดนิทรรศการเรื่องโรคเอดส์ในหมู่บ้าน ให้เจ้าหน้าที่และผู้นำชุมชนร่วมกันริเริ่มการดำเนินการเรื่องโรคเอดส์ในหมู่บ้าน

สุวิทย์ วีรศาสตร์ (2533) ได้ศึกษาเรื่องศักยภาพของชุมชนอีสานพบว่า ศักยภาพของชุมชนในการตอบสนองความต้องการและการแก้ไขปัญหาของชุมชนนั้น ต้องอาศัยความสามารถของชุมชนในการประสานความร่วมมือ มีการดำเนินงานกับคนภายนอกชุมชนขณะเดียวกันที่

ดำเนินการแก้ไขปัญหามาจากภายนอกชุมชน ทั้งนี้ด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อความปกติสุขในการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน

สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2537) ศึกษาเรื่องศักยภาพและเครือข่ายผู้นำท้องถิ่นพบว่าผู้นำและเครือข่ายผู้นำมีความสำคัญในฐานะตัวแทนของการแก้ไขปัญหา ความยากจนหนี้สิน ความเสื่อมโทรมทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ความอ่อนแอทางสุขภาพและการสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐและธุรกิจเอกชน การที่ชาวบ้านจะหลุดพ้นจากสภาวะอันไม่พึงประสงค์ไปสู่ชีวิตที่ดีได้ท่ามกลางภาวะการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็ว อันเนื่องมาจากนโยบายรัฐและการเติบโตทางเศรษฐกิจจำเป็นต้องอาศัยผู้นำชุมชนรวมตัวกันเป็นองค์กรและสร้างเครือข่ายที่เข้มแข็ง

เอกสุธิ พุฒมนตรี (2538) ศึกษาศักยภาพขององค์กรชุมชนในการดำเนินงานเรื่องโรคเอดส์ในชุมชน พบว่า องค์กรชุมชนมีศักยภาพในการดำเนินงานเรื่องโรคเอดส์ในชุมชน เนื่องจากมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ เป็นองค์กรชุมชนที่มีผู้นำที่เข้มแข็ง เสียสละ สนใจปัญหาและต้องการแก้ปัญหาชุมชน เป็นองค์กรชุมชนที่มีอำนาจเครือข่ายในชุมชน การได้รับข้อมูลข่าวสาร การมีประสบการณ์ในการศึกษาและการพัฒนาในชุมชนดีพอควร และมีระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลและองค์กรทั้งในและนอกชุมชน

จากงานวิจัยดังกล่าว การส่งเสริมการพัฒนาศักยภาพขององค์กรชุมชนต้องอาศัย กลไกและวิธีการในการพัฒนา เช่น ด้านกลไก มีผู้นำ ความเป็นเครือข่าย ความเชื่อและวัฒนธรรมชุมชน ด้านวิธีการเป็นการเรียนรู้ การมีส่วนร่วมในการคิด ร่วมกำหนดแนวทางในการแก้ปัญหา และสร้างเครือข่ายของกลุ่มที่เข้มแข็ง ดังนั้นการศึกษาเรื่องการพัฒนาศักยภาพชุมชนในบทบาทในการดำเนินงานเรื่องโรคเอดส์ ใช้แนวทางดังกล่าวในการทำการศึกษาวิจัย

กรอบแนวคิดในการวิจัย

กระบวนการวิจัยทั้งหมดนี้จัดขึ้นหลังการสร้างความสัมพันธ์ ศึกษาสภาพปัญหาเอดส์ของชุมชนและความพร้อมต่างๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นอย่างละเอียดรอบด้านระหว่างกลุ่มองค์กรชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ตำบลท่าตุ้ม